

Danske oversættelser af engelske puritansk-pietistiske værker i det 17. og 18. århundrede¹

Af Frans W. Huisman

1. Indledning.²

Den pietistiske puritanisme er utvivlsomt en af de betydeligste protestantiske åndelige strømninger i det syttende århundrede. Den er opstået i midten af det sekstende århundrede i England som en bevægelse med det formål at rense den engelske statskirke for romersk-katolske elementer i liturgien og embedsstrukturen. Sideløbende hermed var puritanerne i stigende grad opmærksomme på fromheden. Da det hen imod slutningen af det sekstende århundrede viste sig, at den tilsigtede renselse ikke kunne opnås ad den vej, investerede de puritanere, der forblev tro mod den anglikanske kirke, fortrinsvis deres energi i at fremme fromhedslivet hos kirkens medlemmer, i familierne og i gudelige forsamlinger. Det var ikke alene de nonkonformistiske anglikanere, der helligede sig dette, men også de konformistiske anglikanere som Lewis Bayly og Joseph Hall. En del puritanere levede udenfor statskirken som separatister, independente eller baptister. Selvom puritanerne var forskellige i deres ekklesiologi, var de dog alle reformerte i deres frelseslære. De vigtigste midler, puritanerne anvendte til udbre-

-
1. For gennemførelsen af den her beskrevne undersøgelse er jeg stor tak skyldig til pastor emer. Johs. Enggaard Stidsen, Odense. Jeg har haft stor gavn af hans store kendskab til dansk kirkehistorie og af hans praktiske færdigheder. Dernæst takker jeg professor dr. W.J. op 't Hof for hans tilskyndelse til at gøre min undersøgelse klar til offentliggørelse. En tidligere version af denne artikel blev drøftet på det månedlige videnskabelige møde for kirkehistorikere ved Vrije Universiteit Amsterdam. Jeg takker deltagerne for deres konstruktive kommentarer. Dr. A.J.M. Linmans ydede mig værdifuld hjælp ved sproglige problemer med gammel og moderne dansk. Han har også gennemset den danske oversættelse. Dr. M.R.J. Hofstede hjalp mig med at opspore forfatterne til nogle anonyme danske oversættelser. Artiklen er en let tilpasset oversættelse af den nederlandske artikel: F.W. Huisman: »Puriteins-piëtistische invloeden in helt lutherse Denemarken tot 1800«, *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 32, 2008, 2, s. 170-254.
 2. I fodnoterne anføres litteratur, der er anvendt enkelte gange. Vedr. hyppigere anvendte publikationer, se fortegnelse og forkortelsesliste efter artiklen.

delse af deres opfattelser, var prædikener og udgivelse af opbyggelige bøger.³

I denne artikel betragtes puritanismen som pietismens første fremtrædelsesform. Begrebet pietisme kan defineres som en bred protestantisk fromhedsbevægelse, der opstod ved slutningen af det seksten- de århundrede som reaktion på den adskillelse mellem lære og liv, der blev konstateret mange steder. Utilfredshed med denne adskillelse førte i mange europæiske lande og protestantiske konfessioner til bevægelser, der indenfor egen konfession lagde meget vægt på både indre og ydre fromhed. Ordet pietisme betegner helheden af disse bevægelser, som puritanisme, reformert pietisme og de forskellige former for luthersk pietisme.⁴ Indflydelsen herfra blev ikke begrænset til England og Skotland, for allerede ved slutningen af det sekstende århundrede blev puritanismen kendt på det europæiske kontinent.⁵ Dette fandt ikke alene sted gennem direkte granskning af trykte bøger, men var frem for alt ledsaget af personlige kontakter, der for det meste fandt sted indenfor rammerne af kommercielle, intellektuelle, diplomatiske, kulturelle og militære forbindelser mellem de forskellige lande. Den synlige udbredelse af de puritanske synspunkter begyndte med oversættelser i reformerte kredse i Nederland, Frankrig, Schweiz

3. Th. D. Bozeman: *The precisianist strain. Disciplinary religion & antinomian backlash in Puritanism to 1638*, Chapel Hill 2004; W. van 't Spijker, R. Bisschop og W.J. op 't Hof: *Het Puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001; F. Ernest Stoeffler: *The rise of Evangelical Pietism*, Leiden, 1965; Klaus Deppermann, »Der englische Pietismus«, *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, red. Martin Brecht, Göttingen 1993, s. 11-55.

4. Denne integrale måde at definere begrebet pietisme på kan allerede findes hos Heinrich Hepp: *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879 og hos Albrecht Ritschl: *Geschichte des Pietismus*, Bonn 1880-1886. Navnlig amerikanske og nederlandske forskere er gået videre i dette spor. Det følges også af Martin Brecht, »Einleitung«, *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, red. Martin Brecht, Göttingen, 1993, s. 3-5. Mange tyske forskere anvender begrebet pietisme eksklusivt om den lutherske fromhedsbevægelse med Philipp Jakob Spener og August Hermann Francke. En historiografisk oversigt gives i Jonathan Strom: »Problems and promises of Pietism research«, *Church history*, 71, 2002, s. 536-554.

5. Vedr. puritanismens virkning i Europa, se: W.J. op 't Hof, »De internationale invloed van het Puritanisme«, W. van 't Spijker, R. Bisschop & W.J. op 't Hof: *Het Puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001, s. 271-384; Samme: »Piety in the wake of trade. The North Sea as an intermediary of reformed piety up to 1700«, *The North Sea and culture (1550-1800). Proceedings of the international conference held at Leiden 21-22 April 1995*, red. Juliette Roding and Lex Heerma van Voss, Hilversum 1996, s. 248-265.

og Tyskland.⁶ De medvirkede i disse lande til fremkomsten af den reformerte pietisme. Den nyttige brug af disse skrifter overskred i Schweiz og Tyskland hurtigt den konfessionelle grænse til de lutherske. Til at begynde med brugte de tyske lutheranere reformerte oversættelser som et mellemstadium, men fra 1670 udkom der også selvstændige oversættelser. På de punkter, hvor der fandtes konfessionelle forskelle – navnlig vedrørende nadveren og prædestinationen – skete der tilpasninger til den lutherske opfattelse. De nederlandske oversættelser var som formidlere af betydning for Tyskland.⁷ Samtidig tjente de til at udbrede det puritanske tankegods til Ungarn. De mange ungarske studenter ved nederlandske universiteter spillede her en betydelig rolle.⁸ På lignende vis, men med den nødvendige forsinkelse, betjente de luthersk farvede tyske oversættelser trosfæller i de skandinaviske lande. Takket være nogle udvidede studier har vi det fornødne kendskab til udbredelsen af opbyggelige bøger fra det engelske sprog-

-
6. W.J. op 't Hof: *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987; M. Carbonnier-Burkard: »Enquête dans la littérature de piété réformée francophone à l'époque moderne«, *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*, 150, 2004, s. 107-125; M.E. Welti: *Der Basler Buchdruck und Britanien. Die Rezeption britischen Gedankenguts in den Basler Pressen von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Basel 1964; Heiner Faulenbach, »Die Anfänge des Pietismus bei den Reformierten in Deutschland«, *Pietismus und Neuzeit*, 4, 1977-1978, s. 190-234.
 7. W.J. op 't Hof: »Die Niederlande als Brücke zwischen Puritanismus und kontinentalem Pietismus bis 1700«, *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum ersten internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, red. Udo Sträter et al., Tübingen 2005, s. 655-665; Udo Sträter: *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen 1987; Jan van der Haar: *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von (1600-1800)*, Ederveen 1997; Edgar C. McKenzie: *A catalog of British devotional and religious books in German Translation from the Reformation to 1750*, Berlin 1997; Jan van de Kamp: *Johann Deusing aus Bremen. Die Bedeutung zweier Übersetzer für den reformierten und lutherischen Pietismus in Deutschland*, 2. verb. Fassung, Utrecht 2007; Peter Damrau: *The reception of English puritan literature in Germany*, Leeds 2006.
 8. K. Koltay: »Two hundred years of English puritan books in Hungary«, *Angol Filológiai Tanulmányok*, 20, 1989, s. 48-66; W.J. op't Hof: »De internationale invloed van het Puritanisme«, s. 366-371; Peter Eredics: »Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert«, *In search of the republic of letters. Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500-1800*, red. A. Visser, Wassenaar 1999, s. 71-81.

område til Sverige og Finland.⁹ Eksistensen og brugen af danske oversættelser af engelske opbyggelige bøger er indtil nu ikke systematisk undersøgt. Ganske vist findes der nogle danske artikler, der har været opmærksomme på sagen, men udenfor Danmark har man ikke skænket det videre opmærksomhed.¹⁰ W.J. op 't Hof mente, at grænsen mellem den lutherske og den reformerte konfession i de skandinaviske kystområder langs Nordsøen var så lukket, at den reformerte fromhed ikke kunne komme i land dér. Denne opfattelse baserede han fortrinsvis på den svenske situation, hvor modtagelsen af den slags opbyggelseslitteratur ikke skyldtes oversøiske handelskontakter, men – indtil 1750 – for en stor dels vedkommende lutherske bearbejdelser, produceret i Tyskland.¹¹

Nu findes der imidlertid et bemærkelsesværdigt vidnesbyrd fra 1705 af den danske teologiske kandidat Ludvig Winsløw i forordet til hans oversættelse af *The mystery of self-deceiving* af Daniel Dyke. Winsløw gør sine lutherske landsmænd opmærksom på, at også religiøse skrifter fra andre konfessioner end den lutherske kan indeholde meget godt. Han skriver:

-
9. Bengt Hellekant: *Engelsk uppbyggelselitteratur i svensk översättning intill 1700-talets mitt*, Lund 1944; Stina Hansson: »Afsatt på swensko«. 1600-talets tryckta översättningslitteratur, Göteborg 1982; Samme: *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650-1720*, Göteborg 1991; Tuija Laine: *Ylöshäty's suruttumille Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*, Helsinki 2000; Samme: *Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. Bibliografia /Bibliography English devotional literature in Finland during the Swedish era*, Helsinki 2000.
 10. Holger Fr. Rørdam: »Om kjendskabet til engelsk theologisk litteratur i ældre tid«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Rk. 2, 1903-1905, s. 363-371. Dette er en helt formodsfri artikel om oversættelsen af *The mystery of self-deceiving* af Daniel Dyke; Bjørn Kornerup: »To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede«. Udgivet og forsynet med Efterskrift ved Urban Schrøder, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. Rk. VI, 1966-68, s. 70-84. Kornerup behandler oversættelserne af bøger af Lewis Bayly og Emanuel Sonthom; Urban Schrøder: »En Spanier i Danmark. Litterær Krypto-Katholicisme i ældre dansk Lutherdom«, *Dansk teologisk Tidsskrift*, 24, 1961, s. 24-42; *Den danske Kirkes Historie*, bd. IV, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup, København 1959, s. 329, s. 419-422, s. 443, og bd. V, København 1951, s. 11-44.
 11. W.J. op 't Hof: »Piety in the wake of trade. The North Sea as an intermediary of reformed piety op to 1700«, *The North Sea and culture (1550-1800). Proceedings of the international conference held at Leiden 21-22 April 1995*, red. J. Roding & L. Heerma van Voss, Hilversum 1996, s. 248-265.

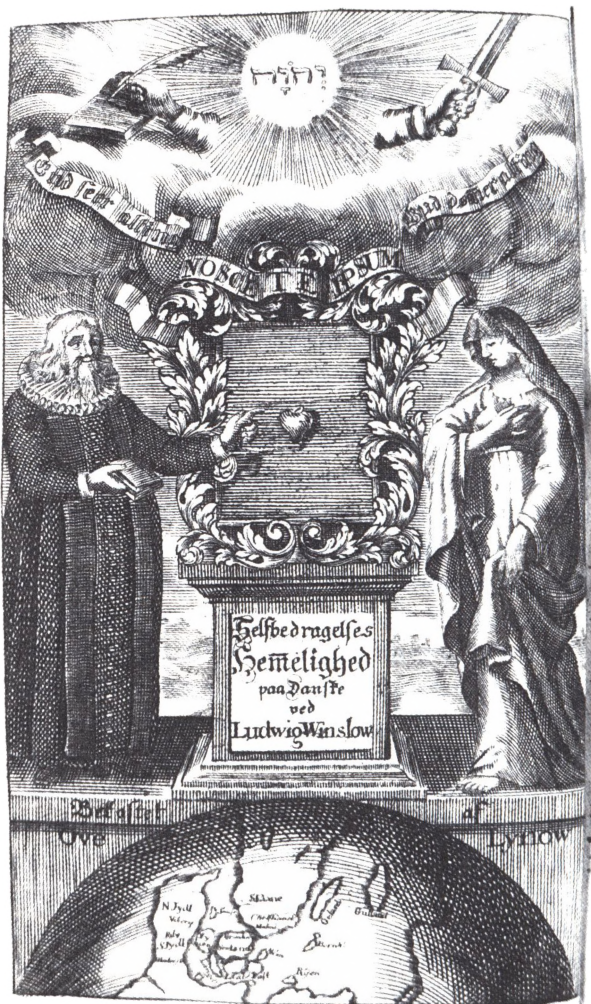
Helst deres som ere skrefne af de reformerte, og fornemlig af de Engelske, efterdi de reformerte ere iblant dennem, som komme nærmere til voris Lærdomme, [...] Helst de Engelske, hvilke oc særdelis derfor er at berømme, at de gemeenligen flittigere læse den hellige Skrift, og ere mere beløben derudi end andre Nationer. Hvoraf det ogsaa er kommen, at her i Dannemark siden Aar 1656, eller siden at de fornemme og nafnkundige Mænd Mag. Hans Brochmand [1621-1664]¹² og efter hannem den viitberømte Mag. Michael Hendriksen [1628-1701]¹³ ere blefne Sogne-Prester til Nicolai Kirke i Kiøbenhafn, de Engelske Prædicanteres Bøger er kommen i stor Brug iblant voris Lærde, og mange af voris Prester befunden sig saare betient og behjulpen af dennem.¹⁴

Winsløw fortæller her helt konkret, at de engelske opbyggelige skrifter i 1705 allerede havde været i brug i halvtreds år og han lovpriser dem meget. Dette fremkalder forskellige spørgsmål: Hvorfor denne fremgang for engelske reformerte skrifter i et så fuldstændig luthersk land, og hvilke skrifter var der egentlig tale om? Hvorfra kom behovet for dem, og i hvilket/hvilke sprog blev det tilfredsstillet? Fandtes de udelukkende hos præster, eller var der også andre persongrupper i det danske samfund, der gjorde brug af disse skrifter? Havde de reformerte skrifter noget at byde på, som manglede i de lutherske? Fra de svenske oversættelser ved vi, at de fortrinsvis blev indført i landet via tysk. Fulgte danskerne samme trygge konfessionelle vej, eller greb de sagen anderledes an? Kort sagt: en lang række spørgsmål. I kapitel 3 gives en så komplet oversigt som muligt over de publikationer, som Winsløw hentydede til fra det engelske sprogområde, og som var til rådighed i dansk oversættelse i perioden 1640-1800. Og indenfor denne kategori drejer det sig frem for alt om de værker af engelsksprogede puritanere, der er målrettet mod den personlige fromhed. Ved undersøgelsen af disse tekster bliver der især set på oversætternes og udgiverens rolle og på de personer, der var i besiddelse af sådanne værker. En sammenfatning af resultaterne findes i kapitlerne 4-6. Endelig bliver der i kapitel 7

12. Hans Enevoldsen Brochmand, se DBL, bd. 3, s. 70-71; EM, bd. 2, s. 76-78. 1642-1646 studerede han i England. 1649 blev han præst ved Nicolai Kirke i København.

13. Mikkel Henriksen Tistorph, se DBL, bd. 17, s. 417; EM, bd. 8, s. 266-268. 1660 blev han præst ved Nicolai Kirke i København.

14. Daniel Dyke: *Hiertets Selfbedragelse eller Selfbedragelses Hemmelighed, nemlig hvorledes et Menniske udi sin Saligheds Sag sig self bedrager*, København 1706, fol. b6v-b7r.



Titelkobberet til Daniel Dyke: *Hiertets Self-Be-dragelse*, København 1737. Stikket er skabt af J.H. Thiele. I skriftbåndet læses: Gud ser alting. Gud dømmer alting. Lige over spejlet, der viser hjertet, læses opfordringen til at kende sig selv. Biblioteket, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet.

gjort status over undersøgelsen. På grundlag af indsamlede data beskrives udviklingen af det danske fromhedsliv i det 17. århundrede, og der gøres også forsøg på at bestemme, i hvilke miljøer den engelske og tilsvarende anden fromhedslitteratur vandt indpas i denne periode. Udviklingen i det attende århundrede forbigås i det store og hele, fordi den udspiller sig i en helt anden kontekst.

Der gives først en skitsemæssig redegørelse for fromhedsudøvelsen i Danmark i første halvdel af det syttende århundrede. I denne periode, der går forud for fremkomsten af de første oversættelser af engelske skrifter, finder vi allerede forskelle i praxis pietatis.

Titelbladet til
Daniel Dyke:
*Hiertets
Self-Bedragelse*,
København 1737,
Biblioteket, Det
teologiske
Fakultet, Aarhus
Universitet.



2. Forhistorien¹⁵

De reformatoriske synspunkter fra Tyskland vandt allerede i 1520'erne genklang i Danmark. Den officielle overgang til reformationen fandt sted i 1537. Den tyske reformator Johannes Bugenhagen kronede ved den lejlighed Christian III til konge over dobbeltmonarkiet Danmark-

15. Almen oversigt over perioden: P.G. Lindhardt: »Skandinaviske Kirchengeschichte seit dem 16. Jahrhundert«, *Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch*, bd. 3, Lief. M3, Göttingen 1982, s. M236-M240; Martin Schwarz Lausten: *A church history of Denmark*, Aldershot 2002, s. 121-123, s. 143-145; DKH, IV, s. 19-179.

teolog.¹⁷ Han var en trofast og selvstændig elev af Melanchthon. Melanchthons indflydelse blev tillige vedligeholdt, ved at danske og norske studenter også studerede ved universitetet i Rostock.¹⁸ I 1574 udgav Hemmingsen sin *Syntagma institutionum christianarum*, der tydeligt viser, at hans nadverlære i overensstemmelse med hans læremester snarere var calvinsk end luthersk. Efter pres fra Kurfyrsten af Saksen blev Hemmingsen i 1579 suspenderet og måtte opgive sin betydningsfulde position i kirken og på universitetet. Hemmingsens og Melanchthons indflydelse var uændret, fordi kong Frederik II (1559-1588) absolut ikke ønskede nogen diskussion om den.¹⁹ Hemmingsen efterlod sig en betydelig praktisk-teologisk arv. I hans *Pastor*, der blev udgivet i 1562, behandler han for eksempel husandagterne i præstegården, og han viser tydeligt, at ikke blot familien, men også tyendet bør tage del i den. En fast bestanddel er søndagens overhøring af hele husstanden. I spørgsmål og svar spiller Luthers Katekismus naturligvis en vigtig rolle. Hemmingsens værk har haft indflydelse i Danmark helt ind i det attende århundrede. I 1574 udkom en engelsk oversættelse under titlen *The preacher, or methode of preaching*.²⁰ Der er tegn på, at også William Perkins (1558-1602), puritanismens fader, var påvirket af dette værk. Ian Breward siger, at når Perkins skelner imellem forskellige kategorier af tilhørere, som prædikenens lærepunkter skal afpasses efter, viser han sig som elev af Hemmingsen.²¹

17. Om N. Hemmingsen, se DBL, bd. 7, s. 324-334.

18. I de sidste tre årtier af det sekstende årh. blev reformerte universiteter også hyppigt besøgt. Vello Helk: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden, 1536-1660*, Odense 1987, s. 42-43.

19. Leif Grane: »Melanchthons prägender Einfluss auf die Reformation in den skandinavischen Ländern«, *Melanchthon und Europa. 1. Teilband, Skandinavien und Mitteleuropa*, red. G. Frank & M. Treu, Stuttgart 2001, s. 11-26.

20. To år senere udkom et genoptryk. Hemmingsen var en berømt teolog i hele Europa. Kong James VI af Skotland der havde en stor teologisk interesse og var gift med en søster til den danske kong Christian IV, aflagde i 1590 et besøg hos Hemmingsen i Roskilde. I 1606 aflagde Christian et besøg i England. Om dette, se: Holger Fr. Rørdam: »En Henvendelse fra de engelske Puritaner til Kong Christian IV«, *Ny kirkehistoriske Samlinger*, S. VI, 1872-73, s. 625-632.

21. Ian Breward: *The life and theology of William Perkins, 1558-1602*, Manchester 1963, s. 186: 'Perkins followed Hemmingsen in discussing how doctrine should be applied to different kinds of audience'. Jeg takker W.J. op 't Hof for denne information.

2.1 Den ortodokse periode²²

Det syttende århundrede kaldes i dansk kirkehistorie sædvanligvis for den lutherske ortodoksis århundrede. I begyndelsen af dette århundrede blev de sidste teologer, der var tilhængere af de melanchthonsk-inspirerede synspunkter, fjernet fra deres stillinger. Sådanne personer betegnes ofte som kryptocalvinister. Det tydeligste eksempel herpå er Hans Knudsen Veile (1567-1629), biskop i Odense, der i kraft af sin funktion havde befalet præsterne i sit stift at læse værker af Calvin, Petrus Martyr og Paraeus.²³ På grund af sine reformerte synspunkter blev han fjernet fra sit embede i 1616.²⁴ Ligesom tidligere i Tyskland fik de ortodokse lutherske synspunkter overhånd.²⁵ Der var forskellige alvorlige trusler imod den lutherske kirke i Danmark, som for eksempel den effektive jesuitiske propaganda og mulige afvigelser fra den rene lutherske lære.²⁶ De toneangivende teologer i universitet og kirke i første halvdel af dette århundrede var Hans Poulsen Resen (1561-1638) og Jesper Brochmand (1585-1652).²⁷ Resen sørgede for danske udgaver af de betydelige tyske reformatorer Luther, Melanchthon og Bugenhagen.²⁸

Brochmand var uden tvivl den vigtigste ortodokse forfatter. Han skrev såvel latinske som danske værker. Hans *Gudelig Undervisning* (1627) indeholder de nødvendige advarsler om at modstå Romerkirkens fristelser. Fra samme år daterer sig også hans *Et Kristenmenneskes aandelige Kamp*. Værket beskriver blandt andet striden mod synden, og hvorledes en kristen kan overvinde den. Hans *Huspostil*, der først udkom under titlen *Sabbathi Sanctificatio*, var hans betydeligste værk i denne genre. Den indeholder fromme betragtninger, korte udlægninger af evangelierne og epistlerne for hele kirkeåret. Dette værk var typisk

22. DKH, IV, s. 221-342.

23. A. Tholuck: *Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts [...]. Zweite Abth. Die akademische Geschichte der deutschen, skandinavischen, niederländischen, schweizerischen hohen Schulen*, Halle 1854, 157; DKH IV, s. 233-236.

24. DBL, bd. 18, s. 367-369. Veile sluttede sig senere til sine sønner, der studerede i den nederlandske by Franeker, og døde dér i 1629.

25. P.G. Lindhardt: *Kirchengeschichte*, s. M241.

26. DKH, IV, s. 256-260; Lausten: *Church history*, s. 129-130.

27. Om H.P. Resen, se DBL, bd. 14, s. 2-11; Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen, Studier over Kirke- og Skolehistorie i det 16. og 17. Aarhundrede*, 2 bind, København 1928-1968. Om J. Brochmand, se DBL, bd. 3, s. 73-84.

28. Resen udgav i 1610 en dansk oversættelse af et opbyggeligt skrift af Savonarola, den viste sig senere at være baseret på en tysk forfalskning.

for forkyndelsen i den ortodokse periode og er indtil 1862 udkommet i mange oplag. Tekstvalget lå på den tid helt fast for de lutherske kirker, så den samme tekst blev benyttet på samme tidspunkt i alle kirkeår.²⁹ Hvor brødrene Palladius og Niels Hemmingsen indrettede deres prædiken tematisk, foretrak Brochmand en ord-til-ord-udlægning af bibelteksen i et enkelt sprogbrug. Hans hovedtema var 'tillid til retfærdiggørelse ved troen alene', parret med en ikke synderligt specificeret opfordring til at vise 'troens frugter'.³⁰

2.2. Praxis pietatis

Hvordan stod det til med gudstjenestelivet i praksis i Danmark ved begyndelsen af det syttende århundrede? Det faktum at de betydeligste danske teologer foruden lærde latinske værker også udgav dansksprogede opbyggelige bøger, vækker visse forventninger. Kirkehistorikeren J. O. Andersen har skrevet detaljeret om dette.³¹ Han konstaterer, at der kun er få pålidelige personlige vidnesbyrd om, hvad der på dansk benævnes 'fromhedsliv'. Ganske vist kommer temaet ofte til orde i de ligprædikener, der blev holdt over personer, der tilhørte samfundets øverste klasser, men det er naturligvis umuligt at drage almene konklusioner ud fra så lille en gruppe, så meget mere som det billede, der tegnes i prædikenerne, er langt mere optimistisk, end den daglige praksis kunne bære. Min nøjere betragtning af denne periode viser nemlig, at netop på det tidspunkt, hvor den ortodokse lutherske lære blev fuldt og helt genskabt, udeblev troens frugter.

Bekymringen herover var så stærk, at man i 1620'erne anså tidernes ende for at være nær.

Kunde nemlig »Guds Vredes Ris« udeblive, naar man var Vidne til »Foragt og Forsømmelighed« med Hensyn til at høre Guds Ord, naar Folk afholdt sig fra Sakramentet og førte et Liv, der aabenbarede trodsige og ubodfærdige Hjærter ved Misbrug af Helligdagene til Usømmelighed, ved »idelig Sværgeren og Banden, Drukkenskab

29. Om dette, se: *Theologische Realenzyklopädie*, bd. XXVII, opslagsordet Predigt VIII, Berlin 1997, s. 300-302.

30. DKH, IV, s. 321-325; Lausten: *Church history*, s. 154.

31. Se J. Oskar Andersen: »Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid«. En kirkehistorisk Indledning til Kingo's »Siunge-Koor«, *Thomas Kingos aandelige Siunge-Koor*, red. A.E. Sibbern, København 1931, s. I-CII.

og Usædelighed, Bedrageri, daarligt Forhold mellem Ægtefæller, mellem Forældre og Børn« o. s. v.³²

Når så dertil kommer de mange krige, besættelser, naturkatastrofer og epidemier, blev det eskatologiske perspektiv forstærket. Situationen i Tyskland var ikke mindre alvorlig under Trediveårskrigen (1618-1648).³³ Den danske konge, Christian IV, spillede højt spil ved at blande sig i denne krig (1625-1629). Da Danmark som følge heraf blev delvist besat af de kejserlige tropper, så man den danske stats undergang og faren for en rekatolicering i øjnene. Med freden i Lübeck 1629 blev eventyret afsluttet i vanære. Alt dette bidrog til, at der omkring 1620 i stedse videre kredse opstod en 'bodsstemning', der førte til bestræbelser for at forbedre det religiøse og moralske liv. Disse bestræbelser blev eftertrykkeligt sat i værk fra højeste sted gennem biskop Resen og teologen Brochmand i form af kongelige forordninger. I denne strategi må der skelnes mellem to sider: en praktisk og en organisatorisk.

Den praktiske side bestod bl.a. af følgende elementer:

- Opfordring til at gøre bod for begåede synder,
- Fastsættelse af særlige bods- og bededage,
- Kamp mod synden og syndere og afvigelser fra den sande lære,
- Foreskrevne bønner der skulle bruges i kirken og i hjemmet,
- Forstærket brug af Luthers Katekismus som den vigtigste kilde til kundskab om den kristne tro.

I denne sammenhæng blev der i 1626 og 1630 givet eksplicitte instrukser til familieoverhovederne om afholdelse af husandagter. Denne 'sand Gudfrygtigheds daglige Husøvelse' var en hjørnesten i den ortodokse fromhedsoffensiv. Den knyttede nøje til Luthers forskrifter; han ønskede også, at alle husfædre skulle forbinde de almindelige morgen- og aftenbønner med de tre vigtigste hovedstykker i katekismen: de 10 bud, Credo og Fadervor.

32. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XXXIV.

33. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XXXV. Andersen beskriver den trykkede stemning i Tyskland over det store frafald fra troen: 'Truede »Guds Ris« ikke Lutherdommen der med ligefrem Undergang?'

I nær tilknytning hertil var der så den organisatoriske side, der i disse år bl.a. bestod af følgende elementer:

- Kirkelig reorganisering af bispedømmerne,
- Præsteuddannelsen forbeholdes universitetet,
- Indførelse af pastoral-teologiske øvelser for kommende præster,
- Særligt tilsyn med præsternes liv og lære,
- Indførelse af streng kirketugt kombineret med et 'kirkeforstanderembede' efter calvinsk forbillede.³⁴

Indførelsen af kirketugten i 1629 var uden tvivl den kraftigste forholdsregel. At hele fremgangsmåden var centralistisk, kan ikke undre. Den danske kirke blev faktisk forvaltet gennem det kongelige Kancelli, og kong Christian IV var også her kraftigt involveret. Han var overbevist om, at undersåtternes fromhed var en god ting for det danske og norske rige, som han regerede over. Dette blev også kraftigt understreget i det motto, som han havde sat for sin regering: 'Regna Firmat Pietas' (Fromhed styrker rigerne). Det var derfor højst nødvendigt, at misforholdene blev fjernet. Ved at fremme fromheden havde man umiskendeligt ikke blot øje for retningslinjer for organisationen, men også for individet. Ikke desto mindre virkede forholdsreglerne formalistiske. Det er ikke underligt, set i lyset af de givne rammer, den 'rene lutherske lære', i hvilken 'retfærdiggørelse af troen alene' står forrest, og 'lydighed mod Gud og myndighederne' betones stærkt. Når vi betragter de danske mangler i praxis pietatis, så ser vi her som i Tyskland teologiens og fromhedens kollaps, der af kirkehistorikeren W. Zeller benævnes en *Frömmigkeitskrise*.³⁵ I det sidste kapitel kommer vi tilbage hertil.

2.3. Andre veje

Hidtil har vor opmærksomhed været rettet mod det dominante billede af den genoprettelsesoperation, der blev forordnet af de bemyndigede autoriteter. Som det ofte er tilfældet, er også her den officielle fremstil-

34. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XLIII-XLV; DKH IV, s. 250-256.

35. Winfried Zeller: »Protestantische Frömmigkeit im 17. Jahrhundert«, Winfried Zeller: *Theologie und Frömmigkeit. Gesammelte Aufsätze*, Marburg 1971, s. 87. Han siger: »Im allgemeinen zweifelt man keineswegs grundsätzlich an der protestantischen Position. Aber man ist unsicher, ob und wie einem die kirchlich verkündigte Wahrheit zu eigen werden könne. Das ist der frömmigkeitgeschichtliche Befund, von dem jedes Verstehen des 17. Jahrhunderts abhängt.«

ling ufuldstændig. Når vi ser nærmere på *fromhedskrisens* forhistorie, må vi også nødvendigvis være opmærksomme på de personer, hos hvem fromheden spiller en central rolle, og på den litteratur, der i særlig grad beskæftiger sig med den. Til de fremtrædende forløbere for den officielle bodsvækkelse hørte foruden de allerede omtalte Resen og Brochmand også personer som rigsråden Holger Rosenkrantz (1574-1642), professoren Caspar Bartholin (1585-1629), og præsten Jens Dinesen Jersin (1588-1634). Det er påfaldende, at disse tre sidstnævnte kom frem til deres overbevisning med hensyn til troens praksis 'gennem et åndeligt gennembrud efter stærke anfald af tvivl og anfægtelse'. Karakteristisk er det omslag, som Jersin konstaterede i sine egne anskuelser. Tidligere havde han ingen forståelse for kristne, der klagede over deres syndighed, men da hans prædikener efter hans egen omvendelse blev stemplet gennem hans nye sjælelige erfaringer, fandt han til sin forundring og trøst, at »mange af dennem, som jeg mindst forment, laa syge med mig udi et Spital«. ³⁶ Denne bemærkning viser hans tilknytning til troens inderlige side, som han tidligere manglede. Jersins opbyggelige bøger viser indholdsmæssigt slægtskab med 1600-tallets danske udgaver af en oldkirkelig forfatter som Augustin (1636: *Haandbog om Kristi Beskuelse*) og af middelalderlige forfattere som Bernhard af Clairvaux (1636: *Meditationes* og 1640: *Højsangen*), Thomas af Kempen (1599: *De imitando Christo*, senere: 1608, 1626, 1632, 1675, 1676 og 1715) ³⁷, Savonarola (1643: *Kong Davids den LI. Pönitentzis Psalme*; 1654: *Synders Spiegel* ³⁸) og den anonymt publicerede *Theologia deutsch* (1655: *Den danske Theologia*). Påfaldende er dog, at der ikke kendes danske udgaver fra det syttende århundrede af Johannes Taulers værker. På den tid fandtes de formentlig i danske biblioteker på tysk. Den middelalderlige mystik er også til stede i den også til dansk oversatte *Meditationes sacrae* af den tyske ortodokse dogmatiker Johann Gerhardt (1614: *Siæ-lens Klenodie, som indeholder 51 Hiertens hellige Betænckelser*). ³⁹ En

36. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XXXVI.

37. Elisabeth Thott oversatte fjerde bog af *Imitatio*. Den opbevares som manuskript i Karen Brahes Bibliotek i Odense.

38. Dette værk er typisk, fordi det samtidig indeholder tredje bog af *De Imitatione Christi* af Thomas af Kempen, to bøger af Johann von Staupitz og nogle bønner af Johann Arndt.

39. Denne oversættelse skyldes en af de grupper af mennesker, der mødtes for at samtale om kirkelige og religiøse spørgsmål. I dette tilfælde drejer det sig om en gruppe i Antvorskov hos Ebbe Munk og hans frue. Se: Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XXXVI.

særlig og indflydelsesrig plads indtog Johann Arndt, til at begynde med blev kun den fjerde bog af hans *Vier Bücher von wahrem Christenthum* oversat (1618: *Sand Kristendom*). Som tilfældet var i Tyskland, vakte dette værk også megen modstand i Danmark blandt ortodokse teologer, og først i 1690 blev den første oversættelse af Samuel Jensøn Ild godkendt af censuren og udgivet som den første fuldstændige oversættelse på dansk. Mere succes havde Arndts bønnebog *Paradiesgärtlein*, der blev genoptrykt flere gange (1625: *Paradieses Urtegaard*; senere: 1662, 1664, 1679, 1691 etc.). Samme stemning mærkes i de danske oversættelser af bøger af andre tyske forfattere som Philip Kegel,⁴⁰ Heinrich Müller fra Rostock og Martinus Mollerus (1647: *Soliloquia de passione Jesu Christi*). Disse værker med en personlig 'erfaringsfromhed' var besjælet af en anden atmosfære end de kongelige forordninger, der indeholdt 'opfordring til fromhed'. De mange genoptryk af flere af de nævnte værker viser, at der var et marked for dem og afdækker et behov hos køberne.

2.4. Holger Rosenkrantz og hans kreds

Holger Rosenkrantz (1574-1642) med tilnavnet '*den Lærde*' var af adelig herkomst og forudbestemt til en administrativ funktion.⁴¹ Han studerede i Rostock (1590-1592) og i Wittenberg (1592-1595). Hans personlige lærer var den unge tysker Daniel Cramer (1568-1637), der senere blev professor i Stettin. Rosenkrantz nød at disputere og havde mere interesse for teologien end for retsvidenskaben. I 1595 forlod han Tyskland som ivrig forsvarer af den ortodokse teologi og filosofi og havde følgelig modvilje mod den ramistiske filosofi og den calvinistiske teologi. Efter faderens død slog han sig ned på det fædrene gods Rosenholm. Han giftede sig med Sophie Axelsdatter Brahe. De fik seks sønner og syv døtre. Med stor iver helligede han sig foruden forvaltningen af Rosenholm dogmatiske studier. Under disse studier kom han ind i en alvorlig religiøs krise (1599-1600), der totalt ændrede hans

40. Kegels bog blev oversat af Niels Mikkelsen Aalborg (1562-1645), der også oversatte bøger af Augustin og Bernhard til dansk. Aalborg var også selv en frugtbar forfatter, og han var en del beslægtet med denne retning. På grund af sine anskuelser var han også under myndighedernes pres. Se om ham: Bjørn Kornerup: *Resen*, bd. 1, s. 445-453; DBL, bd. 1, s. 12-14.

41. Om Holger Rosenkrantz, se J. Oskar Andersen: *Holger Rosenkrantz den Lærde. En biografisk Skildring med Bidrag til Belysning af danske Kirke- og Studieforhold i det syttende Aarhundredes første Halvdel*, Kjøbenhavn 1896; DBL, bd. 14, s. 223-231; DKH, IV, s. 288-294.

liv. Han var rystet over den voksende uenighed mellem de lutherske teologer på trods af den kendsgerning, at de havde de samme udgangspunkter. De personlige spørgsmål om kristendom rørte hans hjerte, og først efter bitter tvivl og heftig kamp fandt han gennem læsning i bibelen fred i en personlig tro. Han påbegyndte nu et ivrigt og grundigt bibelstudium og kom til den indsigt, at teologerne formørkede det apostolske vidnesbyrd gennem deres skolastiske og filosofiske instrumentarium. Han kom til den overbevisning, at en 'bevidst, genfødt kristelig ånd er nødvendig for at forklare læren', fordi den omfatter 'fromhedens frelse-bringende hemmeligheder'.⁴² Siden da var 'fromhed' kerneordet for ham. Under indtryk af de sædelige livs forfald i hans tid satte han sit præg af inderlig fromhed på livet på Rosenholm. Indholdet af den husandagt, som han afholdt dagligt, har han beskrevet i en lille bog med den appellerende titel *Hør danske Mand!* (1631, genoptrykt 1643). Ved husandagten sang man åndelige sange, hvoraf en del var digtet af hans svigersøn Christen Thomesen Sehested (1590-1657) og andre familiemedlemmer. Den ugentlige faste udgjorde en del af det praktiske trosliv på Rosenholm. Rosenkrantz involverede sig også med stor interesse i opdragelsens praktik. I hans hus opvoksede ikke alene børn af afdøde familiemedlemmer, men i tidens løb også mange andre unge mænd, der senere indtog høje stillinger indenfor kirke, stat og universitet. Af disse unge tilhørte en tredjedel adelsstanden, og de øvrige til den fornemme borgerstand.⁴³ Også disse personer opdrog han i sin egen fromhedsretning. Varig indflydelse udøvede han bl.a. på den allerede nævnte professor Caspar Bartholin og på præsten J.D. Jersin. Han var meget grebet af spørgsmål vedrørende opdragelse og undervisning.⁴⁴ I 1636 kom han alvorligt i miskredit, da han udgav et manuskript, han havde fundet, indeholdende opbyggelige traktater

42. DBL, bd. 14, s. 224; Lausten: *Church history*, s. 150: Han fandt blandt andet, at ortodoksien gav »en falsk objektiv følelse af sikkerhed«.

43. Andersen, *Rosenkrantz*, s. 114.

44. DBL, bd. 14, s. 225-226. Han øvede en indsats for skolereformer, oprettelse af gymnasier og fornyelse af uddannelsens indhold. Undervisningsspørgsmål drøftede han intensivt med de betydeligste tyske pædagoger. I 1622 førte hans aktiviteter indenfor opdragelse til oprettelse af det adelige Akademi Sorø. Han forsøgte uden held at vinde Johann Gerhard for Akademiet. Han øjnede også muligheden for at knytte bl.a. hollænderen Johannes Meursius (1579-1639) dertil som professor. Rosenkrantz rejste med henblik på Sorø til Nederland og England. I Nederland havde han kontakt med lærde som Daniel Heinsius (1580-1655) og med Gerardus Johannes Vossius (1577-1649). Efter den tid sendte han også unge danske mænd på dannelsesrejser til disse lande.

og breve fra reformationstiden, skrevet af Albrecht V af Brandenburg (1490-1568) under titlen *Fürstenspiegel*. Årsagen dertil var at finde i den af ham tilføjede indledning, hvori han lagde særlig vægt på helliggørelsen, tydeligvis som reaktion på den herskende ortodoksis efter hans opfattelse ensidige vægtlæggen på betegnelsen 'retfærdiggørelse ved troen alene'. Ifølge ham kan man sige, at de 'tros-lydige' retfærdiggøres på dobbelt vis: dels ved troen, dels gennem de gerninger, der udspringer af den, på trods af de mangler, der klæber til dem som følge af synden.⁴⁵ Det er forståeligt, at denne provokerende opfattelse førte til meget afvisende reaktioner hos de ortodokse lutheranere i Danmark og Tyskland.⁴⁶ Rosenkrantz blev af sine ortodokse samtidige anset for at være tilhænger af Johann Arndt, men det er ikke berettiget. Af hans senere breve ses, at han nærede beundring for Arndts fromhed og person, men han tog afstand fra hans dogmatiske udtryk. Ej heller er der nogen relation mellem Rosenkrantz' åndelige vækkelse omkring 1600 og Arndts skrifter, der først udkom efter den tid. Arndts typiske, middelalderligt prægede mystiske sprogbrug forekommer heller ikke hos Rosenkrantz.⁴⁷ Der var ganske vist kontakt. I 1616 op søgte han Arndt i Tyskland og i 1615 skænkede han et eksemplar af hans *Vier Bücher von wahrem Christentum* (Magdeburg 1610) til Sophia Ottosdatter Brahe.⁴⁸

2.5. Foreløbig konklusion

Når vi gennemser denne forhistorie, kan vi konstatere, at der i første halvdel af det syttende århundrede kan påvises en splittelse i Danmark i opfattelsen af praxis pietatis. På den ene side var der tale om en 'fromhed', der var foreskrevet fra højere sted, og som fra 1630'erne eller tidligere tydeligt beherskes af det ortodokse lutherske læresystem, sådan som Brochmand definitivt fastlagde det i 1633 i sin *Systema*. Kendetegnene herpå er allerede nævnt. Men ved siden af denne fromhed stod den langt mere personlige fromhed hos mænd som Rosenkrantz, Jersin og Bartholin. Karakteristiske egenskaber ved denne fromhed har vi indtil nu fundet spredt i forskellige kombinationer:

45. DKH, IV, s. 291-292.

46. Jens Glebe Møller: *Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi*, København 1966.

47. Andersen: *Rosenkrantz*, s. 148-149.

48. O. Walde: »Holger Rosenkrantz' bibliotek«, O. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten. En kulturhistorisk bibliografisk studie*, bd. II, Uppsala 1920, s. 307. Dette eksemplar befinder sig nu i Universitetsbiblioteket i Uppsala.

- Fromhed er den vigtigste trosfrugt.
- Fromhed er relateret til en personlig omvendelse.
- Stor opmærksomhed omkring bibellæsning, såvel personligt som i fællesskab.
- Husandagter for familien, herunder afsyngelse af salmer og åndelige sange.
- Tegn på gruppedannelse.
- Trang til at udbrede denne praxis pietatis i ord og skrift.
- Delvis åbenhed overfor middelalderlig mystik.
- I det første årti tydeligt eskatologisk farvet.

Af de undertiden heftige reaktioner fra samtidige mod denne 'personlige fromhed' ses det tydeligt, at denne retning blev genkendt som et synligt fænomen, som de ganske enkelt måtte modsætte sig. Et tydeligt eksempel er den dom, som den lokale præst Jørgen Friis fældede over husandagterne hos Christence Juel på Stubbergaard, der stod i forbindelse med Rosenkrantz' praksis. Han betegnede dem i 1643 som »ussel Bod, Beden, Hylen og Fasten«. ⁴⁹ Denne skarpe modsætning fandtes ikke i begyndelsen. Endnu i 1620'erne var der tale om en nøje samvirken mellem Brochmand og Rosenkrantz. En del af de kongelige forordninger fra den periode er inspireret eller skrevet af Rosenkrantz selv. ⁵⁰ Og Brochmand forsøgte gentagne gange at overtale ham til helt at helige sig sine teologiske studier. ⁵¹ Da Brochmand kapitulerede fuldstændigt overfor den lutherske ortodoksi, opstod der en dyb og bitter kløft mellem de tidligere venner, der i særlig grad var tragisk for Rosenkrantz.

Den klassiske bebrejdelse fra de ortodokse gik ud på, at 'den nye retning' stod under indflydelse fra den romerske katolicisme, der blev betragtet som farlig for staten. Kritikken var først og fremmest rettet mod den dybtgående bod eller ydmygelse, der kendetegnede denne retning. Desuden blev fremhævelsen af helliggørelsen tolket som indførelse af '*fortjeneste gennem (gode) gerninger*', og dermed lå dommen 'krypto-katolicisme' lige for hånden. ⁵² En af påstandene i denne afhandling skal være, at det er forkert på denne måde at forbinde de

49. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XLIII. En markant detalje er det i øvrigt, at Friis kendte denne praksis fra et tidligere ophold på Rosenholm.

50. Andersen: *Rosenkrantz*, s. 199-205.

51. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XL-XLI.

52. DKH, IV, s. 328; Schrøder: *Spanier*.

danske befordrere af den '*personlige fromhed*' med romersk katolicisme. Ganske vist ser jeg i den danske praksis et vist slægtskab mellem Rosenkrantz-kredsens fromhed og den fromhed, der fandtes hos et antal tyske fromhedsforfattere fra det syttende århundrede, med den middelalderlige fromhed, men først og fremmest med engelsksprogede puritanske forfattere. Slægtskabet findes navnlig i betoningen af den personlige fromhed. Et andet tegn på denne sammenhæng er, at de første oversættelser af engelske opbyggelige værker til dels stammer fra kredsen omkring Rosenkrantz, og i den forbindelse er det opsigtsvækkende, at disse første oversættelser blev foretaget af kvinder. Som den første udkom i 1646 en oversættelse af *Praxis pietatis* af den anglikanske biskop Lewis Bayly (død 1631) fra Mette Gøyes hånd, der var opvokset i Rosenkrantz' hus og sad ved hans dødsleje. Den lærde Birgitte Thott er en anden slægtning, fra hendes hånd udkom i 1654 en oversættelse af *The remedy of discontentment* af Joseph Hall.⁵³

3. Oversættelserne

Den allerede citerede Ludvig Winsløw skrev i 1705 i ret almindelige vendinger om 'de Engelske Prædicanteres Bøger' der i det syttende århundrede var kommet i brug blandt de lærde, og 'at mange af voris Prester [har] befunden sig saare betient og behjulpen af dennem'. For at kunne bedømme dette udsagn rigtigt, må vi først fastslå, hvilke publikationer, der mon er tale om. Da den anvendelse af bøgerne, som Winsløw observerer, ikke standsede, efter at hans egen oversættelse udkom, er fortegnelsen udvidet til at omfatte alle oprindeligt engelsksprogede opbyggelige værker, der blev udgivet i dansk oversættelse indtil 1800. De bøger, der er inddraget i undersøgelsen, er for det meste skrevet for at fremme fromhedspraksis, men der er også medtaget prædikener og breve, hvor dette aspekt er mindre stærkt. Endskønt den kirkelige indstilling hos de oprindelige forfattere er forskellig, er udvalget begrænset til personer med mere eller mindre calvinistiske opfattelser. De fleste af det syttende århundredes forfattere er pietistiske puritanere, og de senere forfattere er i hvert fald under indflydelse af puritanerne. Med hensyn til de anonyme bøger har udgangspunktet så været titel og indhold.

53. Allerede i 1636 oversatte hun den af Rosenkrantz udgivne *Fürstenspiegel* til dansk. Denne oversættelse blev bevaret i manuskript. Se: Andersen: *Rosenkrantz*, s. 317, note 3.

I arbejdet med at finde denne kategori af bøger, er i første instans gjort brug af de nationale bibliografier *Bibliotheca Danica* og *Bibliotheca Norvegica*.⁵⁴ Fra disse værker er alle religiøse bøger, der muligvis er oversat fra engelsk, noteret. Disse data er efterfølgende suppleret fra katalogerne for Det Kongelige Bibliotek i København, fra Karen Brahes Bibliotek i Odense (i Syddansk Universitetsbiblioteks katalog ODIN i Odense) og fra de centrale kataloger i Norge, Island og Sverige. Alle disse kataloger er rådspurgt online. I søgeprocessen har opmærksomheden i særlig grad været rettet imod forfatterne i de relevante bibliografiske værker af J. van der Haar og af E.C. McKenzie.⁵⁵ De vigtigste samlinger af de søgte værker findes i KB i København, i Karen Brahes Bibliotek i Odense og i Gunnerusbiblioteket i Trondheim i Norge. Bøger af litterære og filosofiske forfattere som Edward Young og Francis Bacon er ladet ude af betragtning, ligeså bøger af ikke-puritanske skribenter som William Derham, William Sherlock og Richard Bentley. En polemisk bog af William Cowper, der er vendt imod romersk katolicisme, er også valgt fra. Værker af sekteriske forfattere er ligeledes ladet ude af betragtning. Det drejer sig hovedsagelig om bøger af kvækere, som Robert Barclay, William Dell, John Higgins og William Penn.

Den bibliografiske eftersøgning førte til en liste med 95 titler, der opfyldte det devotionelle kriterium. For en stor dels vedkommende er derefter den første udgave undersøgt og beskrevet i detaljer. Til dette formål er mest benyttet eksemplarer, der befinder sig i Karen Brahes Bibliotek og Syddansk Universitetsbibliotek. Flertallet af førstetryk-ke indtil 1730 er grundigt beskrevet.⁵⁶

Herunder følger en kortfattet kronologisk oversigt over de fundne oversættelser i fire kolonner:

54. Chr. Bruun: *Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den danske Literatur fra 1482-1830*, 4 bind med supplement og register af L. Nielsen, Kjøbenhavn 1877-1914, 1931; H. Pettersen: *Bibliotheca Norvegica*, bd. I og III, København 1972 og 1973.

55. J. van der Haar: *From Abbadie to Young. A bibliography of English, most puritian works, translated in Dutch language*, Veenendaal 1980; Samme: *Beziehungen*; Edgar C. McKenzie, *Catalog*.

56. Arbejdet med at beskrive bøgerne skete i samarbejde med Johs. Enggaard Stidsen i Odense. Han udarbejdede foreløbige beskrivelser og tog mange fotos af de gamle tryk i forskellige danske samlinger. Han involverede sig også så meget i undersøgelserne, at vi kunne føre en meget frugtbar diskussion om forskellige problemer i forbindelse med beskrivelserne og baggrunden for de danske oversættelser. Dette samarbejde har været meget gunstigt for det opnåede resultat.

1. Årstal for første udgave.
2. Forfatter.
3. Sproget, hvorfra bogen er oversat.
4. Den danske titel.

En del af udgaverne angiver ingen forfatter. For så vidt som forfatteren er opsporet gennem tekstsammenligning, bliver navnet angivet i kantet parentes. Sproget, hvorfra oversættelsen blev foretaget, er angivet med et bogstav: T = tysk, E = engelsk, og N = nederlandsk. Hvad angår de direkte oversættelser fra engelsk, beror dette til dels på en antagelse. Såfremt oversætter giver udtryk for, at han har kendskab til engelsk, antages det, at alle hans oversættelser er foretaget fra engelsk. I nogle tilfælde er det endnu usikkert, om der alligevel er direkte oversat fra engelsk, og dette er angivet med et spørgsmålstegn efter E. Vedrørende ca. en tredjedel af udgaverne står det fast, at de ikke er oversat fra engelsk, men i stedet fra tysk eller nederlandsk. Den danske titel i sidste kolonne er stærkt forkortet. Titel i kursiv angiver, at bogen blev genoptrykt. Antallet af nye oplag er angivet i kantet parentes.

I et appendiks efter denne artikel findes yderligere bibliografiske data om de bøger, der her er kortfattet præsenteret. Det er ikke givet, at denne fortegnelse omfatter alle relevante bøger og udgaver. Ved udgivelse af opbyggelige skrifter forekommer det nemlig ofte, at de udgives anonymt eller under et andet forfatternavn.⁵⁷ Det drejer sig ikke nødvendigvis om plagiat; også bearbejdelser kunne maskeres på denne måde.⁵⁸ Det er sandsynligt, at dette også har fundet sted på

57. Dette er et oftere forekommende fænomen. Der kan tænkes forskellige situationer, hvor det kan være fristende at tilsløre en bogs præcise oprindelse. Det gælder for eksempel udgivelser af bøger, der stammer fra en anden konfessionel tradition. Endvidere havde (og har) de, der besørger udgivelsen af ældre bøger, sædvanligvis en hensigt hermed. Dette kan for eksempel være at afhjælpe en vis åndelig mangel i deres egen situation, men det forekom naturligvis også, at en sådan udgivelse blev brugt til at retfærdiggøre egne specifikke opfattelser. Da udgivelser af religiøse bøger i det syttende og attende århundrede måtte forsynes med approbation, søgte oversættere og udgivere undertiden en smart strategi for at fjerne denne forhindring. Det er tydeligt, at oversættere af engelsksprogede bøger med anglikansk eller reformert baggrund måtte gennemgå en mere besværlig proces end dem, der ønskede at oversætte og udgive lutherske bøger fra tysk.

58. Stina Hansson: »Afsatt på swensko«. 1600-talets tryckta översättningslitteratur, Göteborg 1982; Samme: *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650-1720*, Göteborg 1991); Samme: »Nicht nur hohe Literatur. Die Bedeutung literarischer Subkulturen am Beispiel der 'europäische' Erbauungsliteratur

dansk, men i denne undersøgelses rammer er dette forhold ikke udtrykkeligt efterforsket. Ved den bibliografiske forundersøgelse blev der imidlertid fundet atten bøger, der var udgivet uden angivelse af forfatternavn. I tretten tilfælde lykkedes det at opspore den faktiske forfatter.

Opregningen er fordelt på to perioder. Den første (1646-1720) omfatter perioden før den konkrete etablering af den lutherske pietisme i Danmark. I den anden periode (1721-1800) er der tydeligt tale om en luthersk pietisme i Danmark. En tilsvarende distinktion i to perioder er nærliggende, men det er besværligt at trække en præcis grænse. De første konventikler, der var inspireret af tilhængerne af Philipp Jacob Spener fandt sted i 1704 i København. I samme år begyndte den danske udsendelse til Trankebars kyst i samarbejde med pietisterne fra Halle. Udbredelsen af den lutherske pietisme i Danmark gik til at begynde med ikke hurtigt. Vajsenhuset, oprettet af Missionskollegiet med trykkeri åbnede først i 1727. Gennembruddet kom først, da kong Christian VI kom til magten i 1730. Det er derfor rimeligt at trække grænsen omkring 1720.⁵⁹

3.2. Kronologisk oversigt over danske oversættelser (1646-1800)

I. Periode: 1646-1720

År	Forfatter	Fra	Titel
1646	[Bayly, L.]	T	<i>Praxis pietatis, det er: Gudfryctigheds Øffuelse [2]</i>
1651	Sonthom, E.	T	<i>Guds Børns gyldene Klenod [1]</i>
1654	Hall, J.	E	<i>Raad imod all Bekymring [4]</i>
1657	Quarles, F.	E	<i>Enchiridion eller en liden Haandbog [4]</i>
1662	Henshaw, J.	T	<i>Horae succisivae [1]</i>
1662	[Whitfeld, H.]	T	Muntre dig op

Schwedens 1650-1720«, *Europa in Scandinavia. Kulturelle und soziale Dialogen in der Frühe Neuzeit*, red. R. Bohn, Frankfurt am Main 1994, s. 79-83. Næsten halvdel af den svenske opbyggelseslitteratur var skrevet af tyske forfattere. En fjerdedel var skrevet af svenske forfattere, og det var som oftest kompilationer af oprindeligt tyske bøger.

59. M. Jakobowski-Tiessen: »Der Pietismus in Dänemark und Schleswig-Holstein«, *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, red. M. Brecht & K. Deppermann, Göttingen 1995, s. 446-455.

1664	Fuller, Th.	E	<i>Gode Tancker udi onde oc verre Tjder [1]</i>
1666	Smith, H.	E	<i>It got Giftermaal [1]</i>
1669	Hall, J.	E	Tuende Betænckninger
1669	Pownall, N.	N	Gylden Klenodie
1670	Hall, J.	T	<i>Den rette Christen [1]</i>
1673	[Bacon, N.?	E?	<i>Francisci Spiræ Fortviffelsis Historie [3]</i>
[1675]	[Gouge, Th.]	T	<i>En christelig Huus-Fader [3]</i>
1678	Andrewes, L.	E	Guds, Hærskarenis Herris Krigs Articul
[1679?]	Hayward, J.	E	<i>Davids Taare [6]</i>
1680	Warwick, A.	E	Spare-Minuter [1755 er en anden oversætt.]
1682	N.N.	T	<i>Forskrift til en Christen Omgængelse [2]</i>
1682	Hayward, J.	E	<i>Det uvurderlige Guds Søns Blod [1]</i>
1683	Watson, Th.	E	Den bestormede Himmel
1684	Dent, A.	T	<i>Den sande Omvendelses Vey [1]</i>
1685	Hall, J.	E	Korte Betenckninger oc Indfald
1685	[Pearce, E.]	E	En Opmuntring og Anledning til en sand Forberedelse
1685	Rous, F.	E?	Det himmelske Academie
1686	[Allestree, R.]	E	<i>The whole duty of man [3]</i>
1686	Sutton, C.	E	Menniske lær at døe
1689	[Hall, J.]	E?	<i>Dydernis oc Lasternis Kiende-Tegn [1]</i>
1689	Watson, Th.	E	<i>En Christens Friheds Brev [1]</i>
[1691/3]	Featly, D.	E	Famulus pietatis eller en Tienere
1692	Andrewes, L.	E	En dobbelt Vin-Perse
1692	[Andrewes, L.]	E	En Tre-dobbelt Stierne
1693	N.N.	E	<i>Andagter, Bønner og Betænckninger til hver Dag i Ugen [25]</i>
1698	Hill, R.	E	<i>Adskillige Lærdomme om Døden og Trøst [2]</i>
1703	Featly, D.	E	Et gyldene Røgelse Altar
1704	Bunyan, J.	E	<i>Een Pillegrims Fremgang [4]</i>
1705	[Woodward, J.]	T	Trohiertig Underretning for christelig Krigs-Folk
1706	Dyke, D.	E	<i>Hiertets Selfbedragelse [2]</i>
1707	Bunyan, J.	E	<i>Den anden part of Pillegrimmernis [4]</i>
1710	[Hall, J.]	E	Characterer eller Kiende-Merker paa Dyder og Lyder

1712	N.N.	E	Den Igien-levenes Eftertanke over de Af-døde
1715	Baxter, R.	E	<i>En fattig Mands Huus-Bog</i> [5]
1716	N.N.	E	En christelig Nye-Aars Gave

II. Periode: 1721-1800

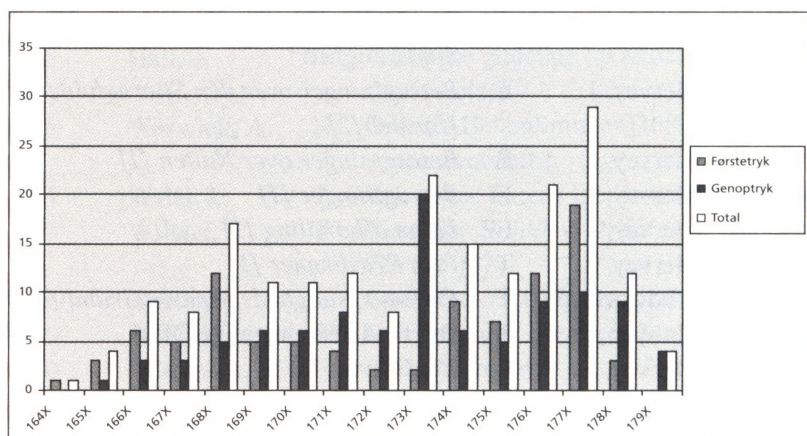
År	Forfatter	Fra	Titel
1727	[Rawlet, J.]	E	<i>Een christelig Paamindere</i> [6]
1729	Janeway, J.	T	<i>En liden aandelig Exempel-Bog for Børn</i> [1]
1738	Baxter, R.	E?	Tvende opbyggelige Traktater
1738	N.N.	E	Een Bondemans Haand-Bog
1740	Baxter, R.	E	En alvorlig Opvækkelse
1740	Baxter, R.	T	Nu eller Aldrig
1740	[McWard, R.]	T	Lærer-Vækker eller Levi Børns Renselse
1741	[Cowper, W.]	E	Aandelig Anatomie
1741	Gouge, Th.	T	Et Ord til Syndere, og et Ord til de Hellige
1741	Powell, V.	E	<i>Den saliggjørende Troe</i> [1]
1742	Sheffield, J.	T	En god Samvittigheds faste Borg
1742	Watts, I.	T	Død og Himmel
1745	Mead, M.	T	Den noget nær en Christen
1750	Flavel, J.	E?	Een sand Christen, eller en Christens store Gierning
1753	Doddridge, P.	E	<i>Den sande Guds frygtigheds Begyndelse</i> [2]
1755	Hall, J.	N	Udvælgte gudelige og sædelige Overvejelser
1755	Warwick, A.	N	Opløste Betænkninger [1680 er en anden oversætt.]
1755	Watts, I.	T	Taler over Troens Lærdomme
1757	Wilcox, T.	T	<i>Kostelige Honning-Draaber af Klippen Christo</i> [3]
[1759]	Baxter, R.	E	En Christens Omgang med Gud
1760	Doddridge, P.	E?	Betragtninger over Jesu Magt og Naade
1760	[Melmoth, W.]	E	Betragtning over et gudeligt Levnets store Fordele
1761	Blair, J.	E	Vor Frelseres guddommelige Prædiken paa Bierget

1761	Hervey, J.	E	<i>Betragtninger iblant Gravene [2]</i>
1762	Watts, I.	E	<i>Første Catechismus og Bønner [1]</i>
1764	Allestree, R.	E	Fruentimmerets Kald
1764	Bunyan, J.	T	Mr. Qvaats Liv og Død eller en Ugudeligs Reyse
1764	Hervey, J.	E	<i>Betragtninger over en Blomster-Hauge [2]</i>
1765	Allestree, R.	E	Mandfolkenes eller Herre-Mænds Kald
1765	Newton, Th.	E	<i>Afhandlinger over Prophetierne [1]</i>
1767	Doddridge, P.	T	Taler til Ungdommen
1769	Fordyce, J.	T	Prædikener for unge Fruentimmer
1770	Doddridge, P.	T	Hellige Taler over udvalgte evangeliske Sandheder
1771	Beveridge, W.	E	Jeg er som er
1771	Bunyan, J.	T	Den hellige Krig
1771	Gibson, E.	E?	Trende Hyrde Breve
1771	Scougal, H.	E	Det guddommelige liv
1772	Bunyan, J.	T	Den himmelske Løber
1772-3	Bunyan, J.	T	<i>Udførlige Levnet og Død eller Guds Naade [1]</i>
1773	Bunyan, J.	T	Christi Kiærligheds ømmeste Hjærte
1773	Henry, M.	E	Den Ulykke og Elendighed
1775	Hervey, J.	E	<i>Evangeliske Betragtninger over Skabelsen [1]</i>
1775-80	Hervey, J.	E	Theron og Aspasio [1785-86 er en anden oversætt.]
1776	Allestree, R.	E	Den Videnskab at nyde en fornøvelig Sindsrolighed
1776	Hervey, J.	E	<i>Betragtninger over den Stiernefulde Himmel [2]</i>
1777	Hervey, J.	E	<i>Betragtninger over Natten [1]</i>
1777	Hervey, J.	E	<i>Betragtninger [1]</i>
1777	Hervey, J.	E?	<i>Liden afhandling [1]</i>
1778	Hervey, J.	T	<i>Fem Prædikener [1]</i>
1778	Cudworth, W.	T	<i>Christus, saligheds eeneste Grund [1]</i>
1779	Bunyan, J.	T	Det Gud velbehagelige Offer
1780-1	Hervey, J.	E	210 Breve
1783	Hervey, J.	E	Forsvars-Skrifter
1785-6	Hervey, J.	E	Theron og Aspasio [1775-80 er en anden oversætt.]

3.3. En kvantitativ betragtning

På grundlag af denne titelliste kan vi nu udtale os om antallet af danske oversættelser fra engelsk af opbyggelige bøger, der udkom i perioden 1640-1800. Her er også genoptryk medtaget. Dette giver følgende grafiske gengivelse pr. årti.

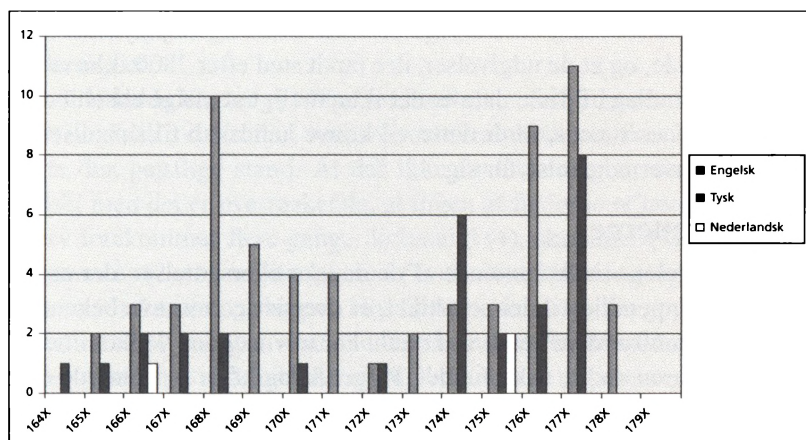
I alt er der fundet 95 oversættelser med 101 genoptryk. Dette udgør tilsammen 196 udgivelser. I grafikken er udgaverne delt op i kolonner for førstetryk og for genoptryk. Titeldugaverne er ikke talt med som genoptryk. I tredje kolonne er for hvert årti angivet det totale antal. Udgaverne er ikke jævnt fordelt over hele perioden. Efter en forsigtig begyndelse ses tre toppe, det tydeligste resultat af at sammentælle førstetryk og genoptryk. Den *første* top ligger mellem 1680-1690, som et højdepunkt efter en konstant stigning gennem nogle årtier. Derefter falder produktionen. Den *anden* top viser sig i årene 1730-1740, og det er netop den periode, hvor den lutherske pietisme bliver officielt indført i Danmark og Norge. Det er nærliggende at antage, at der på det tidspunkt var et større behov for pietistisk litteratur. Hvad puritanske tekster angår, kan behovet direkte aflæses af en pludselig stigning til toogtyve udgivelser. Det er påfaldende, at der i denne periode kun udgives to nye oversættelser, mens tyve ældre oversættelser på ny lægges i trykpressen. Og således bliver lutheranerne i Danmark på ny opbygget af bøger af J. Bunyan, J. Hall, R. Baxter, R. Allestree, D. Dyke, A. Dent, R. Hill, J. Hayward og andre engelske forfattere. Den *tredje* og højeste top findes mellem 1770 og 1780 med tydeligt tilløb i det foregående årti.



Grafik 1. Antal udgivelser af danske oversættelser pr. årti 1640-1800.

I denne periode havde James Herveys bøger megen fremgang, men også Bunyan var godt repræsenteret, ved siden af nogle udgivelser af R. Allestree og P. Doddridge. Det mest genoptrykte værk er *Andagter, Bønner og Betænkninger til hver Dag i Uge*, en lille samling af meditationer og bønner til hver ugedag, der var føjet til salmesamlingen *Den siungende Tijds-Fordrif* af Samuel Olsen Bruun. Denne kombinerede samling var mellem 1693 og 1800 god for to-tre genoptryk i hvert årti.

I den kronologiske oversigt i 3.2. er der skelnet mellem en første og en anden periode, hvor grænsen mellem de to er trukket ved 1720. I absolutte tal adskiller antallet af førstetryk og genudgivelser sig ikke meget fra hinanden med henholdsvis 95 og 101, men forholdet mellem de to forskubber sig i begge perioder. Antallet af førstetryk stiger fra 41 i første periode til 54 i anden. Antallet af genudgivelser vokser betydeligt hurtigere fra 32 til 69. Det viser tydeligt, at der i form af genoptryk er draget megen fordel af de ældre oversættelser fra perioden før 1720. Det er fornuftigt tillige at se nøje på kilde sproget i de 95 oversættelser. Der er tale om tre sprog: engelsk, tysk og nederlandsk. Dette giver følgende billede.



Grafik 2. Kildesproget for danske oversættelser.

I den første periode blev 31 titler (eller ca. 75 %) oversat direkte fra engelsk og kun ni titler (eller ca. 25 %) via tysk.⁶⁰ Dette iøjnefaldende forhold viser, at indførelsen af puritanske bøger i Danmark kun i ringe

60. I de tilfælde, hvor det ikke er sikkert, om der er oversat direkte fra engelsk, er det i denne optælling antaget, at engelsk er kilde sproget.

grad var afhængig af de tyske oversættelser, der var i omløb i det lutherske Tyskland. Endvidere viser det tydeligt, at der i Danmark i denne periode var et tilfredsstillende kendskab til det engelske sprog til rådighed. Disse tal viser også, at de danske parter gjorde mindre brug af tyske oversættelser, redigeret og godkendt af lutheranere. Dette viser en sikker selvstændighed hos de danske oversættere. På dette punkt afviger Danmark tydeligt fra Sverige, fordi de svenske udgaver indtil 1750 var helt baseret på tyske oversættelser. I anden periode stiger fra 1740 andelen af oversættelser fra tysk til 40 %; dette hænger utvivlsomt sammen med den spenenske pietismes etablering i Danmark. Oversættelser fra nederlandsk indtager en ganske beskeden tredjeplads.

Det er påfaldende, at de direkte oversættelser fra engelsk øjensynligt genoptrykkes oftere end oversættelserne fra tysk. Af otteogtyve tekster oversat fra engelsk er indtil år 1800 i alt 85 genoptryk bekendt. Af de bøger, der var oversat via tysk, leverede ti tekster kun seksten genoptryk. Slutresultatet bliver, at teksterne fra første periode, målt i antal genoptryk, var betydeligt mere succesfulde end dem fra anden periode. Treogtyve oversættelser fra før 1720 genoptrykkes flere gange, men af oversættelserne fra anden periode kom kun femten flere gange til genoptryk. Hertil skal dog noteres, at halvdelen af alle genoptryk udkom i anden periode, og at de udgivelser, der fandt sted efter 1800 ikke er talt med. På grundlag af disse data er det ikke muligt at afsige absolut dom om udgavernes succes, fordi dette vil kræve kendskab til størrelsen af oplagene i hver udgivelse for sig.

4. Oversætterne

For størstedelens vedkommende af de danske oversættelser, der er opregnet i et appendiks til denne artikel, er oversætterens navn bekendt. I øjeblikket er 60 af dem kendt ved navn. For tolv værkers vedkommende er oversætteren endnu ikke fundet. På grundlag af de indsamlede data skitseres en profil af oversætterne med de vigtigste data om deres liv og værker. Til dette formål er først og fremmest gjort brug af biografiske opslagsværker som *Dansk Biografisk Lexikon*, *Forfatterlexikon og Samling af Danske lærde Fruentimer*. Derefter vil jeg gå ind på specielle aspekter af deres oversætterhverv, som deres bevæggrunde og andre aktiviteter. Sluttelig omtales de adelige kvinder som oversættere.

4.1. De kvantitative data

Vi ser først på oversætternes erhverv og herkomst. Erhvervet kendes for 55 oversætteres vedkommende. To oversætteres erhverv kendes ikke,

og de tre kvinder havde intet erhverv. Disse fem lades ude af betragtning. Som regel har det været muligt at fastslå det erhverv, som oversætteren udøvede på det tidspunkt, hvor den første af flere oversættelser blev udgivet. Tre erhverv forekommer hyppigst: gejstlig (25), studerende (8), og lærer (7). Ved gejstlig forstås alle, der har et gejstligt embede, fra hjælpepræst til biskop. Også hos lærerne er forskellige niveauer set under ét. Disse erhverv har en sikker sammenhæng. Seks eller syv af de studerende bliver senere præster. Af lærerne vælger endnu to dette embede. Der var ganske vist flere præster, der begyndte som huslærere, men de udgav ingen oversættelser i den periode. Denne gruppe på 39 personer omfatter 71% af oversætterne. De resterende seksten havde meget forskelligartede erhverv. Fire erhverv forekommer to gange: Købmand, militærperson, udgiver og læge. De øvrige erhverv forekommer hver hos én person: borgmester, bibliotekar, kancellisekretær, prokurator ved Højesteret, professionel oversætter (tolk), billedhugger og skibsbygger. Der er ikke nogen signifikant forskel i fordelingen af erhverv mellem oversættere fra første og anden periode. Almindeligvis var oversætteren altså en oplyst person, som regel med en uddannelse på universitetsniveau.⁶¹ De tre oversættende kvinder hørte uden tvivl også til de oplyste, men havde modtaget deres dannelse udenfor universitetsmiljøet.

I 41 tilfælde kender vi tillige oversætterens fars erhverv; derigennem får vi indblik i det miljø, som oversætterne kommer fra. 24 fædre tilhørte den gejstlige stand. At der ikke findes studenter som fædre, er logisk, men det er overraskende, at ingen af fædrene er lærere. Fem erhverv forekommer flere gange: købmand (4), skrædder (3), bonde (2), borgmester (2), og militærperson (2). Resten kun én gang: skovrider, silkevæver, kontor og skipper. Hos fædrene forekommer godt nok større variation i oplysningsniveau end hos de oversættende sønner, men også her er de oplyste tydeligt i flertal, og blandt dem er præsterne førende.

Hvis vi inddeler oversætterne efter det grundprog, de behersker, fører det til følgende fordeling: engelsk (36+6?), tysk (16+1?), og nederlandsk (2). Spørgsmålstegnene er anbragt ved de tilfælde, hvor grundsproget ikke med sikkerhed kan fastslås. For det meste foretrækker

61. Det store antal gejstlige i oversætterarbejdet stemmer overens med det billede, som Charlotte Appel skitserer ved *alle* til dansk oversatte opbyggelige bøger i det syttende århundrede. Hun fastslog, at 141 af de 181 oversættelser, der blev fundet af hende, var oversat af en (kommande) gejstlig. Se: Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001, s. 592-597.

oversætterne at bruge det samme sprog som udgangspunkt ved senere oversættelser. Det betyder ikke, at de ikke behersker andre sprog, men alene, at de ved oversættelserne af engelske opbyggelige skrifter sædvanligvis vælger ét sprog frem for to.

4.2. Kendskab til det engelske sprog

Ud fra de fundne oversættelser ses det tydeligt, at der i Danmark var mennesker, der forstod og/eller talte engelsk. Dette kendskab til det engelske sprog kan først og fremmest forventes indenfor rammerne af kommercielle, militære, kulturelle, intellektuelle eller diplomatiske kontakter. Disse rammer ses klart i oversætternes ovennævnte erhverv. Et sådant sprogkendskab måtte interesserede personligt erhverve sig, fordi undervisningen på universitetet ikke sørgede for det. Der er intet tegn på, at engelskundervisning var en del af den teologiske uddannelse, sådan som det var tilfældet hos Gisbertus Voetius i Utrecht. Der er dog tegn på, at der allerede i det syttende århundrede var behov for dette kendskab, idet der i 1678 udkom en *Fuldkommen Engelske Grammatica*, der tillige indeholdt en engelsk-dansk ordbog; dette værk var udarbejdet af Frederik Andersen Bolling (1640?-1685). Senere – i 1698 – udgav Christen Lauridsen Nyborg (1658-1702) en dansk lærebog i læsning af engelsk: *Adresse til det Engelske Sprog Læszning*. Utvivlsomt havde han selv skaffet sig kendskab til engelsk, da han i 1683-1684 var felterpræst i England hos de danske tropper. Han var tillige oversætter til dansk af *The precious blood of the Son* af John Hayward. Hos ham er de militære og intellektuelle relationer sammenfaldende.⁶² I 1753 udkom en engelsk-dansk *grammatica* i tre dele, udarbejdet af Carl Julius de Bertram. Han var født i London og som engelsklærer tilknyttet en dansk militær uddannelse. Også de Bertram oversatte et opbyggeligt værk fra engelsk til dansk.⁶³

I de fleste tilfælde kan det ikke direkte fastslås, hvordan oversætterne har erhvervet deres kendskab til engelsk. Der er dog iblandt dem to grupper, som der nu kan siges mere om. Det gælder først og fremmest de fire personer, der har en engelsk baggrund. To er født i England: den allerede nævnte de Bertram, og købmanden Daniel Collins. Der er også to personer, hvis forældre kom fra England, det drejer sig om Enevold Hans Brochmand, hvis moder var engelsk; hans fader havde studeret nogle år i Cambridge og tog doktorgrad dér. For ham må det have været

62. Om C.L. Nyborg, se EM, bd. 6, s. 119.

63. Om C.J. de Bertram, se EM, bd. 1, s. 376-378.

et godt grundlag for at beherske det engelske sprog.⁶⁴ Den anden person er billedhuggeren Simon Carl Stanley, hvis forslægt kom fra England. Selv boede han dér i næsten tyve år.⁶⁵

Den anden gruppe omfatter personer, der før deres studium eller deres erhverv tilbragte en rum tid i England. På den tid var det skik og brug, at studenter afsluttede deres studium med en rejse til en række europæiske universiteter. Dernæst fungerede de nok som ledsagere for yngre studenter. For danske og norske studenters vedkommende er disse akademiske rejser indtil 1813 fuldstændig kortlagt.⁶⁶ I perioden 1660-1700 rejste næsten 90 danske og norske studenter til Oxford. Dermed indtog dette universitet i den periode tredjepladsen som akademisk rejsemål efter Leiden (201) og Leipzig (96). Altså i gennemsnit 22 studenter per tiår i den periode. Mellem 1631-1640 var der endda 34. Flere af dem var kendte danske teologer og præster, og deres ophold dér har bidraget til det stigende kendskab til engelsk sprog i Danmark. Kun om fire oversættere fra den første periode vides det, at de har været blandt dem, og det er tydeligt under gennemsnittet. De øvrige rejsende, hvorom vi ved, at de opholdt sig i England, er feltpræsten Nyborg, ambassadepræsten Peder Møller og skibsbyggeren Diderich de Thura.⁶⁷

Langt de fleste af oversætterne, nemlig 48, oversatte kun et værk; for syv blev det til to oversættelser. Kun fem oversættere havde en højere produktion, af hvilke Barthold Johan Lodde med seks oversættelser af James Hervey's værk havde det højeste antal.⁶⁸ Uden hensyn til bøgernes omfang og betydning viser denne produktivitet, hvor der ikke er anvendt nogen vægt-faktor, endnu ikke så meget. Men den viser tydeligt, at de fleste af oversætterne hører til 'én-bogs-personer'.

4.3. Andre bøger

Det er interessant at kaste et blik på oversætternes øvrige værker. Spørgsmålet er nemlig, om de ved siden af deres oversættelser af engelske devotionalia også producerede andre bøger, der indholdsmæssigt knytter sig til oversættelserne. Der kunne være tale om såvel egne bøger med beslægtet indhold som relevante oversættelser fra andre sprog. Det viser sig, at 32 af de 60 oversættere ikke har udgivet et eneste andet

64. Om E. H. Brochmand, se EM, bd. 2, s. 76.

65. Om S.C. Stanley, se EM, bd. 7, s. 471-472.

66. Helk: *Studierejser 1536-1660*; Samme: *Studierejser*, I, 1661-1813.

67. Om P. Møller, se: EM, bd. 12, s. 83-84; om D. de Thura, se: EM, bd. 17, s. 368-369.

68. Om B.J. Lodde, se: EM, bd. 10, s. 354-355.

opbyggeligt værk. De resterende 28 oversættere udfoldede lignende aktiviteter både i form af egne værker, oversættelser fra andre sprog eller redaktionelle gøremål. De første to aktiviteter havde et sammenligneligt omfang. Begge forekommer med sikkerhed hos seksten oversættere. Flertallet af de øvrige oversættelser vedrører værker af tyske forfattere. I det syttende århundrede drejer det sig om kendte lutherske forfattere som Heinrich Müller, Johann Quirsfeldt og Johannes Lassenius, der var præst ved den tyske kirke i København, men også digtere som Martin Opitz og Philip von Zesen. Dertil kommer oversættelser af opbyggelige skrifter af reformerte franske forfattere som Philippe du Plessis-Mornay, Jean de la Montagne og Jean de la Placette. To oversættere beskæftigede sig med Augustin og en af dem samtidig med den middelalderlige kardinal Petrus Damianus. Man var også opmærksom på mystikkens forfattere: Johannes Taulers omvendelsesberetning blev oversat to gange, og en af disse oversættere oversatte også Hugo de Balma og Jacob Böhme. De sidstnævnte oversættelser blev ikke trykt. Endelig de redaktionelle aktiviteter hos et par af oversætterne: Johan Brunsmann besørgede genudgivelser af værker af Philipp Kegel, Martinus Mollerus og Johann Arndt, som han delvist oversatte på ny. Og Christian Gertsen, der samtidig var udgiver, besørgede mange udgaver af bønne- og ritualbøger. Gennem denne kombination af aktiviteter luftede mindst halvdelen af oversætterne af opbyggelige bøger forskellige traditioner, der problemløst flød sammen i deres hånd og hoved. På denne baggrund kan det ikke overraske, at lignende værker af forskellig herkomst blev udgivet sammen i én publikation. Om ejerne og læserne af oversættelserne fra engelsk så lige tænkte over dette, kommer vi senere tilbage til.

Et tydeligt eksempel på en alsidig oversætter og forfatter er Peder Samsing, der blev født omkring 1640 som søn af en købmand og døde i 1690. I 1670 blev han sognepræst i Ramme.⁶⁹ Hans første oversættelse udkom i 1669. Det var to meditationer af den anglikanske biskop Joseph Hall fra dennes *The art of divine meditation* (1606), en vejledning i meditation. Meditationerne omhandler typisk pietistiske emner som det evige liv og den timelige død. Til denne publikation føjede Samsing to andre passende tekster, den første af Daniel Cramer om Johann-Albrecht af Mecklenburgs livsafslutning, og den anden af kardinal Petrus Damianus (1007-1072) om døden. Tidligere samme år havde Samsing allerede udgivet sin egen bog: *Gudelig Tjds-Fordrif eller, et Hundret*

69. Om P. Samsing og hans udgivelser, se: EM, bd. 7, s. 152-153.

korte gudelige Tancker, der består af hundrede korte meditationer over mange forskellige emner, som den himmelske herlighed, om djævelens argelist og den åndelige pilgrimstrøst. I bogens indledning ses det, at Samsing skrev sine meditationer efter Joseph Halls forbillede, så dette er samtidig et tydeligt eksempel på den indflydelse, som Halls meditative bog havde i Danmark. Senere udgav Samsing endnu to lignende bøger. I 1685 udkom fra hans hånd en oversættelse af to små bøger af kirkefaderen Augustin. På samme tid udkom ved den samme udgiver også hans oversættelse af et anonymt værk *Leedsagning til Viisdom*, der består af 591 aforismer. Samsing oversatte en tysk udgave, der var baseret på en latinsk tekst, udkommet i Cambridge i 1643. Det er imidlertid ikke et opbyggeligt puritansk skrift, men en oversættelse af *Introductio ad sapientiam* af den spanske humanist og pædagog Juan Luis Vives (1492-1540). Vives var under indflydelse fra Augustin og er beslægtet med Devotio Moderna. Ejerinden til de to sidste udgaver lod dem indbinde sammen i ét bind, og bekræftede dermed den enhed, som oversætteren tydeligvis også følte.⁷⁰

4.4. Oversætternes intentioner

I 1704-1706 udkom oversættelsen af *The mysterie of self-deceiving*, det kendte værk af Daniel Dyke om selvbedraget. Det udførlige forord af Ludvig Winsløw giver et godt indblik i værket og oversætterens problemer.⁷¹ Det viser samtidig, at han var vel informeret. Efter nogle enkelt-heder om forfatteren, fortæller Winsløw om de mange udgaver, der tidligere var udkommet på tysk, nederlandsk (med titlen: *De zelfs-bedriegelykheyt van's menschen hart*) og fransk. Derpå citerer han fra en række gode udsagn om bogen, herunder fra Gisbertus Voetius og Philipp Jacob Spener. Voetius lovpriser værket i sin *Bibliotheca studiosi theologiae* over andre engelske værker i denne kategori. Også i Danmark har dette værk af Dyke 'for længe siden været i megen privat Brug hos mange lærde Mænd i vore Menigheder, til at laane deraf adskillige Betænckninger i deris Prækener'. Hans egen fader, Peder Winsløw, der var sognepræst, lovpriste den ofte og nævnte den på linje med *Contemplationes Sionis* af Joseph Hall. Også i det værk, der var forfattet af 'reformteologen' Heinrich Müller fra Rostock, ser Winsløw tydeligt en

70. Karen Brahes Bibliotek, signaturen A.2-2 og A.9-268.

71. Daniel Dyke: *Hiertets Selfbedragelse eller Selfbedragelses Hemmelighed, nemlig hvorledes et Menneske udi sin Saligheds Sag sig self bedrager*, København 1706, fol. b1-b7, c1.

afsmittende virkning fra dette skrift. At brugen af Dyke's bog allerede var ret udbredt i Danmark i 1706, ses ydermere af den kendsgerning, at oversætteren kan nævne syv tidligere danske oversættelser, der for øvrigt alle forblev utrykt. Blandt dem var der også en oversættelse af den adelige Sophia Below, moder til den lærde oversætter Birgitte Thott. Ifølge en dansk professor fra den tid var der fra 1650 udfærdiget mindst tyve oversættelser af dette værk. Winsløw forstår vel, at der i Dyke's bog forekom emner, der stred imod den lutherske lære, og at det i Danmark var en betydelig hindring for at få bogen udgivet. Han ser det for eksempel i hovedstykket om de tidstroende og i opfattelsen af prædestinationen. Winsløw erklærer, at han ikke har sparet sig nogen møje med at bringe oversættelsen i overensstemmelse med de lutherske anskuelser. Med en rosende approbation af teologen Hans Wandall (1656-1710) blev værket frigivet til trykning. Første del af bogen udkom i samme år, som den første pietistiske konventikel i Speners ånd blev afholdt i København. De mange oversættelser og den langvarige brug af bogen i Danmark før den første trykte udgave udkom, understreger, at der i dette land var behov for puritansk-pietistisk litteratur før eksistensen og gennembruddet af den lutherske pietisme i Speners ånd.

Oversætterne fra det syttende århundrede udtrykte sig ikke så åbenhjertigt som Winsløw. De måtte endnu mere end han tage hensyn til den strenge teologiske censur for nye bøger og til den autokratiske konge. Dette førte bl.a. til udeladelse af forfatternavne og dele af teksten og til tilpasninger i den danske tekst. Således forekommer for eksempel en vending i en kort meditation af Joseph Hall om de krav, der stilles til en kongelig regering. Oversætteren Niels Lauridsen var helt bevidst om, at noget sådant ikke kunne publiceres i Danmark og udelod derfor oversættelsen af denne og nogle andre meditationer.⁷² I almindelighed afspejler forklaringerne den overbevisning, at indholdet skal være nyttigt for deres landsmænd, og at de derfor bestræbte sig på at udfærdige en oversættelse. Knud Jacobsen, Emanuel Sonthom's oversætter, havde læst dennes *Goldenes Kleinod der Kinder Gottes* på tysk og var blevet meget ramt af den. Han så frem til, at bogen virkelig engang skulle udgives på dansk, men da årene gik, og det ikke skete, tog han værket i egen hånd. Oversættelser på bestilling forekom også. Et eksempel er *Een Bondemands Haand-Bog*, der udkom i 1738. Det er – som titlen angiver – en håndbog for bonden, 'hvorudi hand underviises, hvorledes hand sine jor-

72. Joseph Hall: *Korte Betenckninger oc Indfald om allehaande forekommende Ting oc atskillige Tilfald*, Kiøbenhafn 1685, fol. A7v.

diske Forretninger, som hand i sit Kald og Stand føres til, og andre Ting, [...] maa anvende til Guds Ære og sin Siæles Opbyggelse, tilligemed en andægtig Morgen- og Aften-Bøn, efter en gudelig Vens Begiering af det Engelske Sprog fordansket og forbedret til Bondens Nytte og Brug.’

4.5. Adelige kvinder som oversættere

Det er vigtigt også at pege på de adelige kvinder blandt oversætterne. Frem for alt påkalder Mette Gøye sig opmærksomhed, fordi hun i 1646 åbnede rækken af oversættelser med *Practise of Piety* af Lewis Bayly og med dette betydningsfulde værk direkte satsede på den engelske genre i Danmark.⁷³ Hun fik følgeskab af sin svigerinde Birgitte Thott, der oversatte en bog af Joseph Hall.⁷⁴ Birgitte Thott er kendt som en lærd kvinde, der beherskede mange sprog og blandt andet som den første oversatte Seneca til dansk. Oversættelsen af et værk af Philippe du Plessis-Mornay bærer også hendes navn. Endvidere var hun medansvarlig for udgivelsen af en bog af Thomas Fuller, som hendes efterlevende niece Elisabeth Thott oversatte⁷⁵. Yderligere en række kvinder står som oversættere af værker af forfattere som Joseph Hall, Johann Arndt, Juan Luis Vives, Pierre du Moulin, Arthur Dent, Heinrich Müller og Thomas af Kempen. En betydelig del af disse oversættelser er bevaret i håndskrifter. Flertallet af disse kvinder er knyttet til hinanden med familiebånd.

Disse fromme kvinders måde at leve og at tænke på illustreres gennem det forord, som Birgitte Thott tilføjede til den danske udgave af Fullers bog *Gode Tancker udi onde oc verre Tjder*. Birgitte skriver heri bl.a.:

73. Erik Reitzel-Nielsen: »Mette Giøes Biografi«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 78, 1958, s. 57-80; Schönau: *Samling*, bd. I, København 1753, s. 668-687; DBL, bd. 6, s. 74-75. Om hendes oversættelse, se tillige 2.5 og 7.4.

74. Om Birgitte Thott, se DBL, bd. 17, s. 318-321; Schönau: *Samling*, bd. II, København 1753, s. 1376-1431; EM, bd. 8, s. 232-233; M. Alenius: »Seneca-oversætteren Birgitte Thott, et fagligt portræt«, *Danske Studier*, red. I. Kjaer & Fl. Lundgren-Nielsen, København 1983, s. 5-46; Af Birgitte Thott er i håndskrift bevaret en afhandling om det lyksalige liv. Om denne, se: M. Alenius: »Håndskrifterne til Birgitte Thotts *Om et lyksaligt liv* og deres tilblivelse«, *Renæssanceforum*, 3, 2007. Se: http://www.renaessanceforum.dk/3_2007/06_alenius.pdf. Ved tolkningen af denne afhandling bør man også tage hensyn til hendes redegørelser for de opbyggelige værker, til valget af publikationer og til fromhedspraktik i hendes miljø.

75. Om Elisabeth Thott, se Schönau: *Samling*, bd. II, s. 1432-1473; EM, bd. 8, s. 233-234. Den oprindelige titel på Fullers bog var: *Good thoughts in bad times*.

Der den høyopliuste Konge oc Prophete David/ som giffuits aff Gud selfff den Æretitel/ at hand kaldis en Mand effter Guds egit Hierte/ beskuede Himmelen/ Guds Fingers Gierning/ *med Maanen oc Stiernerne/ som hand beridde/* (Ps. 8,4) udbryder hand med Forundring, sigendis: *Himlene fortælle Guds Ære/ oc den udstrackte Befæstning forkynder hans Hænders Gierning* (Ps. 19,2). Oc sandelige uværdige ere de/ at see op til Himmelen/ som oc icke see igiennem Himmelen/ for at beskue dens Allmægtige Skabere/ oc Regentere/ *hvis Stoel Himmelen kaldis/ oc Jorden hans Fødders Skammel/* (Es. 66,1), paa hvilke os ved dens adskillige Skabninger/ icke kommer faae Argumenter for Øyene/ som bør henlede voris Øyne oc Tancker til dens Mayestet/ hvis Allmæctighed saa klarlig lader sig tilsuene udi alle hans Gierninger/ saa vel som hans Godhed/ ved hvilcken hand os sine Gaffver daglig meddeeler/ hvilcke vi icke ere værdige til at nyde/ med mindre vi tilbørligen skønne paa/ os dennem af hans Haand at annamme. [...]

Oc efftersom min kiere nu udi Herren/ hensoffvede Broder Daatter/ Salig Elsebeth Tot / udi hendis korte Leffnitz Tjd/ Gud være loffved/ haffver lagt Vind paa/ at effterfølge den/ fremt for alle Meniske/ der haffde været for ham/ eller effter ham skulle opkomme/ med Viszdom begaffvede Kong Salomons Formaning/ som hand giffver Ungdommen: Sigendis/ *Tænck paa din Skabere i din Ungdoms Dage/ meden de onde Dage icke endnu monne komme;* (Præd. 12,1) oc hun derfor / til den ende / at forfremmis udi hendis Skaberis Kundskab/ oc stedtze ar haffve hans Low oc Villie for Øyne/ oc alt det sømmelige var udi Tancke/ haffver søgt sin største Fornøelse/ oc meeste Tjdsfordriff udi gode Bøgers Læsning/ saa adskil ligt/ paa det/ hun det disz bedre kunde fatte/ oc sig til nytte føre/ aff fremmede paa voris Sprog haffver offversat/ hvor iblant oc dette fandtis/ som hun aff Engelske paa Danske haffver udsat. Da haffver jeg understaaed mig/ [...] at lade dette paa Prenten udkomme/ forhaabendis det icke skal bliffve dennem ubehageligt/ der sig med hende udi *Gode Tancker* / gierne forlyster. Oc ellers venligen ombeder en hver dets læsere/ de ey saa vrangeligen her om vill dømme/ at de ville meene/ her ved nogen forfængelig Roes at søgis. Dersom det maatte befaldet Gud/ at giort os/ hendis bedrøffvede Venner/ saa lycksalige/ vi hende længre her i Verden maatte nøt/ skulle jeg/ saavelsom hun/ vel vist/ ald Ærgierig/ Forfængeligheds Skin at skye. Men effterdi hun ingen deel i Verden meere haffver/ oc der hende nu icke rører/ hvad hende udi den kunde tileggis/ det være sig Roes eller Last/ hun oc nu i alle andre maader er frjgiort fra alt det/

hvor ved Verden/ oc dens Tilhengere nogen Skade kand tilføre/ da vil jeg formode/ hun oc i dette fald maa nyde Frihed/ fra all vrang Udleggelse paa velmeent Arbeyde. Oc dette hende til loftig Efftersagn/ (effterdi hun i hendis unge Aar den beste deel saa vel viste at udvellie) saa vel som andre til nytte maa brugis. [...] ⁷⁶

5. Bogproduktionen

Selve produktionen af en trykt bog var også en kompliceret sag i det syttende århundredes Danmark. En række parter var involveret heri, som – i hvert fald – oversætter, censor, bogtrykker og finansier. Oversættelsens rolle er allerede behandlet. Censor, som regel en professor fra Københavns Universitet, måtte fastslå, at det trykte værk ikke indeholdt noget, der var i strid med den lutherske lære eller var fornærmende mod kongen eller øvrigheden. Efter kongens statskup i 1660, der gav ham enevældig magt, blev tilsynet skærpet. Den opnåede godkendelse skulle trykkes i bogen. Dette tilsyn førte, som angivet af flere oversættere i deres forord, til en form for selvcensur.⁷⁷ Dernæst var der selvsagt brug for en bogtrykker til at trykke bogen. Antallet af bogtrykkere i København blev holdt lavt af øvrigheden for bedre at kunne regulere bogmarkedet. I anden halvdel af det syttende århundrede steg antallet langsomt fra seks til otte. En bogtrykker gik først i gang med at trykke bogen, når han var sikker på, at regningen ville blive betalt. Derfor var en finansier nødvendig. Til at begynde med var det som regel en boghandler, der således optrådte som udgiver. Undertiden deltes risikoen mellem et antal handlende. Men oversætteren kunne også spille en rolle ved finansieringen. Nogle gange lod han bogen trykke helt på egen bekostning. På titelbladet er dette tilkendegivet med vendingen: 'Paa Vertererens Bekostning', men det forekom også, at enhver oplysning var udeladt. I andre tilfælde delte oversætteren og en boghandler omkostningerne. Efter trykningen var den uindbundne bog klar til at blive solgt. Køberen bestemte selv bindets udseende og kostbarhed. Så godt som alle de opbyggelige skrifter, der er behandlet i denne artikel, er trykt i de mindre formater octavo og duodecimo. Dette var de mest brugte formater for populære bøger; de var billigere end de større formater. Oplaget for et populært opbyggeligt værk lå på maksimalt 1000-1250 eksemplarer. Muligvis var oplaget til at begynde med lavere for de første tryk af bøger

76. Thomas Fuller: *Gode Tancker udi onde oc verre Tjder*, Kopenhagen 1664, fol. A7-A8.

77. Jesper Düring Jørgensen: »Forbudte og undertrykte bøger i 1600-tallets Danmark«, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 79, 1992, s. 117-129.

oversat fra engelsk, fordi man ikke kunne vide bestemt i forvejen, om udgaven ville få succes. Oversætterens medfinansiering er et tegn på forsigtighed.⁷⁸ Første udgave af John Bunyan's *En Pillegirms Fremgang* blev bekostet af oversætteren sammen med en boghandler. Ved de hastigt følgende genoptryk var dette ikke mere nødvendigt.

5.1 Dedikationer

Næsten alle de førstetryk, der er studeret med henblik på denne undersøgelse, er forsynet med en dedikation til en højt placeret person i det danske samfund. Det var ofte adelige personer, til tider særligt adelsfruer. Dette er muligvis relateret til det faktum, at disse værker var ansete i adelige kredse. Andre tilegnelser var rettet til gejstlige eller til kongen eller et andet medlem af det kongelige hus. Med en sådan dedikation kunne oversætteren højne udgivelsens anseelse. Ud af teksten ses det undertiden, at oversætteren stod i et afhængighedsforhold til den dedicerede, og at tilegnelsen kunne ses som et bevis på påskønnelse. De fleste udgaver er samtidig forsynet med en fortale af oversætteren til den kristelige læser, der ofte giver indblik i oversætterens intentioner og i hans mening om publikationen. De oprindelige fortællinger af de engelske forfattere er som regel ikke overtaget i de danske udgivelser i det syttende århundrede. I enkelte tilfælde er udgaverne forsynet med illustrationer. Som regel er det gravurer, der er tilføjet som frontispice overfor titelbladet. I det syttende århundrede forekommer dette i værker af Arthur Warwick, Joseph Hall og Emanuel Sonthom. Et senere eksempel kan findes i den danske udgave af *En Pillegirms Fremgang* af John Bunyan. Dette tryk er en efterligning af Jan Luyken.⁷⁹ I mange bøger forekommer også digte, der i de fleste tilfælde er viet til oversætteren og det udgivne værk. Digterne er skrevet af oversætterens slægtninge og giver indblik i hans netværk.

78. Appel: *Læsning*, s. 929-930; Harald Ilssøe: »Bogtrykkerne i København«, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 79, 1992, s. 83-95.

79. Ingrid Ilssøe: »Med kaaberstykker beprydet. Om danske bogillustrationer, især i sidste halvdel af 1600-tallet«, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 79, 1992, s. 96-116. Forfatteren giver en bibliografisk oversigt over 36 af hende fundne opbyggede bøger med tilføjede tryk. Blandt dem mangler bøger af Hall (1670), Allestree (1686) og Sonthom (1651), i hvilke der også forekom gravurer som frontispice.

5.2. Udgiverne⁸⁰

Navnene på bogtrykkere og udgivere af de enkelte udgivelser er med-delt i den vedføjede liste over danske oversættelser (se Appendiks). Som eksempel er her valgt to boghandlere, der spillede en betydelig rolle i arbejdet på at markedsføre disse oversættelser. Den første er Christian Gertsen (død 1711), der muliggjorde elleve udgivelser. Gertsen var selv oversætter af en bog af Nathanael Pownall, som han oversatte fra nederlandsk, og som kom i trykken i 1669. Han redigerede også udgaver af bønne- og ritualbøger, hvoraf én var særligt bestemt for kvinder. Som udgiver var han ansvarlig for en hel række oversættelser af tyske opbyggelige bøger.⁸¹ Han er repræsentant for de udgivere, der også personligt var nøje involveret i indholdet i udgivelserne.

For det andet må opmærksomheden rettes mod den fremtrædende boghandler Joachim Moltke.⁸² Han var tysk af herkomst og stammede fra Rostock. I København var han aktiv fra 1626 indtil sin død i 1664. Christian Gertsen havde begyndt sin løbebane mellem bøgerne hos Moltke. Som universitetsboghandler og -udgiver beklædte Moltke en nøgleposition i den danske boghandel. Han udgav også opbyggelige skrifter, deriblandt fire værker af engelsk oprindelse. Udgivelsesårene falder i tidsrummet 1662-1664, hvilket viser, at Moltke efter fremkomsten af de første oversættelser af puritanske bøger også hurtigt kom til selv at spille en rolle ved udgivelsen af lignende værker. Nogle år efter hans død blev der udfærdiget et inventarium over det enorme lager, han efterlod sig: 50.523 uindbundne og 1.253 indbundne bøger, fordelt over 710 titler. I inventariet nævnes alle titlerne.⁸³ Ved siden af de nødvendige akademiske publikationer havde Moltke også et helt lager af opbyggelige værker. I dette fandtes de nødvendige oversættelser fra tysk, fransk, engelsk og latin, noteret med det endnu tilstedeværende antal. Herunder følger titlerne på de oversættelser fra engelsk, der forekommer i inventariet. Moltkes egne udgivelser er mærket med *.

80. En almen oversigt over de danske udgivere er Harald Ilse: *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810. En biobibliografisk håndbog med bidrag til bogproduktionens historie*, København 1992.

81. Om C. Gertsen, se: EM, bd. 3, s. 198-199.

82. Om J. Moltke, se DBL, bd. 11, s. 422-423; Ingrid Ilse: »Boghandleren Joachim Moltke og hans virksomhed 1626-1664«, *Fund og Forskning*, 24, 1980, s. 63-92.

83. Ingrid Ilse: »Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forretning 1666«, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 65, 1978, s. 70-90.

1. Lewis Bayly, *Praxis pietatis*. 1646 (45 ekspl. + 1 indb. ekspl.)
2. Emanuel Sonthom, *Kleinod*. 1651 (71 ekspl.)
3. Francis Quarles, *Enchiridion*. 1660 (48 ekspl.)
4. * Joseph Henshaw, *Horæ succisivæ*. 1662 (31 ekspl.)
5. * [Henry Whitfeld], *Muntre dig op*. 1662
(152 ekspl. + 1 indb. ekspl.)
6. * Joseph Hall, *Raad imod Bekymring*. 1663
(231 ekspl. + 3 indb. ekspl.)
7. * Thomas Fuller, *Gode Tancker*. 1664 (122 ekspl.)

Disse syv publikationer er interessante, fordi de netop er de første syv opbyggelige engelske bøger, der udkom på dansk indtil Moltkes dødsår. Joseph Hall's bog var allerede udgivet i andet oplag af Moltke selv. De andre var førstetryk. Vi ser, at de første udgaver af Bayly og Sonthom endnu ikke var helt udsolgt. Af det succesrige værk af Quarles, der skulle blive trykt i fire oplag, var der kun et lille lager tilbage. Han havde også indbundne eksemplarer stående af tre værker; af Joseph Hall's bog endda tre eksemplarer. Forretningsmæssigt set havde Moltke en heldig hånd med udgivelser. Med undtagelse af den anonymt udgivne traktat af Whitfeld var hans titler gode for et eller flere genoptryk. Det fremgår endnu ikke, om Joachim Moltke ligesom Christian Gertsen også var indholdsmæssigt berørt af disse udgivelser.

6. De private biblioteker og læsekulturen

Danmark havde i det syttende århundrede en rig bibliotekskultur. De anselige private biblioteker fandtes frem for alt hos de lærde og hos den oplyste del af adelen. Ved deres oprettelse spillede ikke alene den tiltagende velstand en rolle, men også det stigende uddannelsesniveau hos den danske elite. Studenters og adelige personers udlandsrejser har været en stimulans i den sammenhæng. Derigennem lærte de andre kulturer og sprog intensivt at kende. Et tegn på, hvor vigtige bøger var for disse rejsende, er, at 153 danskere i perioden 1623-1700 lod sig indskrive i adgangsprotokollen på Bodleian Biblioteket i Oxford.⁸⁴ Det var almindeligt, at der under sådanne rejser også blev købt og læst bøger. Det kan ikke overraske, at studenterne købte andre bøger eller hyldede andre opfattelser, end censor i deres eget land kunne godkende.⁸⁵ Chri-

84. Ellen Jørgensen: »Danske adelige Biblioteker i det 17. Aarhundrede med særligt Henblik paa den teologiske Literatur«, *Teologisk tidskrift*, Rk. 3, 8, 1917, s. 248.

85. Ethel Seaton: *Literary relations of England and Scandinavia in the seventeenth cen-*

sten Thomesen Sehested, Holger Rosenkrantz' svigersøn, var en sådan rejsende. Som student opholdt han sig 1603-1612 med få afbrydelser langvarigt i mange universitetsbyer i Tyskland, Frankrig, Italien og England.⁸⁶ Derefter var han i 1613 og 1625 en rum tid i Spanien.⁸⁷

6.1. Private biblioteker

Et godt eksempel på et anseligt privat bibliotek er det, der har tilhørt rigshovmester Joachim Gersdorff (1611-1661).⁸⁸ Efter hans uddannelse ved akademiet i Sorø og Københavns Universitet studerede og rejste han endnu i seks år og opholdt sig bl.a. i Leiden, Oxford, Frankrig, Genève og Italien. Hans bibliotek talte foruden 5100 bind på latin næsten 2700 bind på moderne sprog som spansk, italiensk, fransk, engelsk, tysk, nederlandsk og dansk. Alle vigtige fagområder forekommer her. Ved siden af retsvæsen og historie er teologi og kirkehistorie godt repræsenteret med 1530 bind. Blandt bøgerne på moderne sprog er engelsk teologi med 132 bind betydeligt bedre repræsenteret end de tyske, franske eller spanske.⁸⁹ Foruden de lutherske skrifter, han naturligvis havde, var han også i besiddelse af bøger af reformatorerne H. Zwingli, H. Bullinger, J. Calvin og Th. Beza, og også af franskmænd som Jean Daillé, Pierre du Moulin, Philippe du Plessis-Mornay og André Rivet, og såvel arminianske som calvininske nederlændere. Blandt de engelske ser vi episkopale og puritanske teologer som Richard Baxter, Thomas Cartwright, John Donne, John Forbes, Henry Hammond, John Lightfoot, John Milton, William Perkins, Richard Sibbes og andre. Biskop Joseph Hall var bedst repræsenteret blandt de engelske forfattere. Og ved siden af alt dette manglede de romersk-katolske forfattere ikke. Han begrænsede sig ikke til skikkelser som Thomas af Kempen og Johannes Tauler, men ejede også et og andet værk af jesuitter.⁹⁰

Ellen Jørgensen har undersøgt et antal adelige biblioteker fra det syttende århundrede, specielt for forekomsten af teologisk litteratur.⁹¹

turey, Oxford 1935. Seaton beskriver adfærden hos en student Thura, der opholdt sig i Cambridge 1693-94. Til dette formål anvendte hun hans dagbog fra perioden.

86. Helk: *Studierejser*, I, s. 375.

87. Om C.T. Sehested, se: DBL, bd. 15, s. 483-488; Thyra Sehested: *Cantsler Christen Thomesen Sehested. En Beretning*, København 1894.

88. Om J. Gersdorff: DBL, bd. 5, s. 621-625; Petersen: *Afhandlinger til Dansk Bog- og Biblioteks Historie*, København 1949, s. 116-176.

89. Petersen: *Afhandlinger*, s. 143-145.

90. Petersen: *Afhandlinger*, s. 148-151.

91. Jørgensen, *Danske adelige Biblioteker*, s. 244-250.

Hvad samtidige teologiske bøger angår, dominerer ifølge hende i flertallet af biblioteker bøger, der er skrevet på latin, fransk og engelsk. Derpå følger en god del på tysk, men kun lidt på dansk. Hovedvægten skifter med ejermændene. Mogens Friis (1623-1675) ejede i sit bibliotek mange opbyggelige og polemiske franske bøger af forfattere som Calvin, Rivet, Charles Drelincourt og Du Moulin.⁹² I Laurids Ulfeldts bibliotek (1605-1659) er engelske værker bedst repræsenteret.⁹³ Der er tale om Thomas Hooker, Jeremy Taylor, Thomas Fuller, Thomas Adams, Joseph Hall og Daniel Dyke, sammen med mange andre eksegetiske, polemiske og opbyggelige forfattere. Ulfeldt har ligesom Gersdorff og andre studeret i England og har bragt sympati for de engelske forfattere med sig hjem, hvilket endnu er at se i hans bøger i de lange uddrag, han bragte fra bøger af Baxter, Donne, Hall, Richard Sibbs, Adams, etc. Han citerer ganske vist også Calvin, Du Moulin og Rivet, men de engelske står dog tydeligt hans hjerte nærmest.⁹⁴ De fleste biblioteker, der er undersøgt af Jørgensen, indeholder ikke mange middelalderlige værker, men iblandt dem er dog altid mystikken som *Imitatio Christi* af Thomas af Kempen, *Theologia deutsch* og nogle småskrifter af Tauler.⁹⁵ Laurids Ulfeldt bringer også på de blanke blade i sine bøger citater af Augustin og Thomas af Kempen.⁹⁶ I biblioteker med teologisk litteratur på tysk forekommer næsten altid værker af Johann Gerhard og Johann Arndt.

6.2. Karen Brahes Bibliotek

Et helt særligt privat bibliotek er det endnu eksisterende Karen Brahes Bibliotek.⁹⁷ Grundlaget for det blev lagt af Anne Gøye (1609-1681).⁹⁸ Hun var søster til Mette Gøye, der oversatte *The practise of piety* af Lewis Bayly til dansk. De tilhørte en af de ældste og anseeligste adels-slægter i Danmark. Efter forældrenes død voksede de op i Holger Rosenkrantz' store hus. De blev begge præget af det lærde og fromme

92. Jørgensen, *Danske adelige Biblioteker*, s. 248. Om M. Friis, se DBL, bd. 5, s. 441-443.

93. Om L. Ulfeldt, se DBL, bd. 18, s. 44-45.

94. Jørgensen: *Danske adelige Biblioteker*, s. 248.

95. Sst., s. 246.

96. Sst. s. 244.

97. Nielsen: *Privatbiblioteker*; Victor Madsen: »Karen Brahes Bibliotek i Odense«, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 6, 1919, s. 171-185.

98. Om A. Gøye, se DBL, bd. 6, s. 55-56.

miljø. Rosenkrantz rådede selv over et meget betydeligt bibliotek.⁹⁹ Alerede under hendes ophold dér begyndte Anne at anlægge et bibliotek. Af inskriptionerne kan ses, at hun fik et stort antal bøger og håndskrifter af familiemedlemmer. Ved hendes død var samlingen vokset til ca. tusind bogbind og hundrede bind håndskrifter. Samlingen blev overdraget til hendes halvkusine Karen Brahe (1657-1736), der forøgede samlingen i samme ånd til en samling på ca. 3.400 bøger og 1.000 håndskrifter.¹⁰⁰ Siden 1907 opbevares biblioteket i Landsarkivet for Fyn i Odense. De vigtigste samleområder er teologi, historie og litteratur. Blandt de teologiske værker gør det store antal opbyggelige bøger sig bemærket. Også den anselige delsamling af tysksprogede værker er for størstedelens vedkommende af opbyggelig karakter.¹⁰¹ Samlingen tegner et unikt billede af fromheden, som den blev praktiseret i det syttende og attende århundrede i en gruppe af danske adelsslægter med særlig orientering mod den personlige fromhed. Hvad angår opbyggelige værker oversat fra engelsk, ses dette billede ikke blot ud fra den kendsgerning, at næsten alle trykte udgaver indtil 1730 er repræsenteret, som regel i førsteudgave,¹⁰² men også ved hjælp af håndskrifterne i denne samling kan antallet af danske oversættelser udvides yderligere med flere utrykte værker af Joseph Hall, Arthur Dent og Lewis Bayly, samt antologier af unævnte engelske forfattere. Endvidere findes i håndskrifter oversættelser af tyske forfattere som Johann Gerhard, Johann Arndt, Heinrich Müller og andre, samt yderligere skrifter af Augustin, Thomas af Kempen, Juan Luis Vives og Pierre du Moulin. En væsentlig del af disse håndskrifter er udfærdiget af medlemmer af de indbyrdes forbundne slægter Rosenkrantz, Thott, Brahe, Gøye, Gyldenstierne, Bille og Sehested, en betydelig del af dem af kvinder. Disse værker forekommer til dels i de mange samlehandskrifter, nogle af dem også i flere eksemplarer. Dertil kommer også egne værker, skrevet af personer

99. O. Walde: »Holger Rosenkrantz' bibliotek«, O. Walde, *Storhetstidens litterära krigsbyten. En kulturhistorisk bibliografisk studie*, bd. II, Uppsala 1920, s. 293-326. Walde giver mange detaljer om de internationale anskaffelser, som Rosenkrantz gjorde. En del af hans samling beror nu i UB i Uppsala; L. Nielsen: *Danske privatbiblioteker gennem tiderne*, København 1946, s. 67-82; Folke Nyberg: »Adelskultur och adliga bokägare. Danske bokrariteter i Borgå gymnasiums bibliotek«, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 79, 1992, s. 46-58. Nyberg nævner eksemplarer, der nu befinder sig i et finsk gymnasium.

100. Om K. Brahe se: Schönau: *Samling*, bd. I, s. 73-194; DBL, bd. 2, s. 93-594.

101. Nielsen: *Privatbiblioteker*, s. 104.

102. Kun ét værk af Thomas Gouge og ét af Robert Hill mangler.

fra denne kreds, som for eksempel bønner, rimede salmer og åndelige sange, samlinger af bibeltekster eller citater fra kirkefædre, forberedelse til nadveren eller til døden, samt egne åndelige betragtninger.¹⁰³

Ved hjælp af inskriptionerne i bøgerne og gennem håndskrifterne er mange ejere og oversættere kendt ved navn. Dateringer i håndskrifterne viser, at disse aktiviteter rækker fra slutningen af det sekstende århundrede indtil omkring 1730. Af detaljerne ses det umiskendeligt, at der var tale om en indbyrdes sammenhæng med udveksling af erfaringer og af bøger og håndskrifter. Alt vidner om stor iver og engagement. I denne gruppe er den samme åbenhed tilstede for forskellige traditioner i fromhedslitteraturen som hos oversætterne af de engelske opbyggelige bøger. Augustin og Thomas af Kempen bliver uden problemer blandet med bøger af engelske puritanere, fromme franske reformerte og tyske opbyggelige forfattere fra det syttende århundrede. I sammensætningen af bogbestanden i de tidligere nævnte lærde, adelige biblioteker, så vi også dette, men der er alligevel en tydelig forskel i de tilstedeværende bøgers sprog. I de lærde biblioteker fandtes de bøger, der her er tale om, overvejende på originalsproget, men i Karen Brahes Bibliotek er de for størstedelen på dansk. Det er påfaldende, fordi den adelige kreds, der er repræsenteret i dette bibliotek, i betragtning af egne oversættelser, ikke var mindre sprogkyndig end ejerne af de lærde biblioteker. Her er det soleklart, at dansk var hjertets sprog. I sine bøger tilføjede Karen Brahe inskriptioner, hvori hun skriver enkeltheder om indholdet, om forfatteren og oversætteren. I flere tilfælde henviser hun også til andre bøger i sit bibliotek. Hun viser sig som en intensiv bruger af sin samling. I hendes bøger finder vi for eksempel bemærkninger om den romersk-katolske baggrund for nogle tekster. Hun var bevidst om dette og vidste altså, hvad hun læste. Et smukt eksempel på hendes personlige engagement findes i *En Christens Friheds Brev*, en oversættelse af *The christians charter shewing the priviledges of a believer* af Thomas Watson. I denne bog fyldte hun de første dæklade med en dansk oversættelse af »Warum soltt ich mich denn grämen? Hab ich doch/ Christum noch, Wer will mir den nehmen?« af Paul Gerhardt (1653). Dette er den tidligste og indtil nu ukendte danske oversættelse af salmen, muligvis skrevet af hende selv.¹⁰⁴ Ved inskriptionen angiver hun årstallene 1708/ 1709/

103. Anne Riising: *Katalog over Karen Brahes bibliothek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen*, København 1956.

104. Oplysningerne om disse enkeltheder skylder jeg Johs. Enggaard Stidsen. Salmen kendes nu på dansk som: »Skulle jeg dog være bange« (Den danske Salmebog, nr. 667).

1710. Måske henviser dette til bestemte erfaringer i disse år i relation til bogens tema. Den danske oversættelse lyder:

Hvorfor skulde ieg mig plage
 Jeg har vist
 Iesum Christ
 Hvo vil ham borttage

Den unikke samling bøger og håndskrifter i Karen Brahes Bibliotek giver et prægtigt billede af den stærke indstilling rettet mod den personlige fromhed hos en bestemt gruppe adelige personer, både mænd og kvinder. De i 2.5. nævnte karakteristika for denne fromhedsretning er tydelige at se i Karen Brahes Bibliotek. Denne gruppe var ikke blot optaget af at besidde bestemte bøger, men også af at bruge bøgernes indhold aktivt ved at oversætte dem, læse dem og udveksle dem. Med rette kan det derfor fastslås, at de gjorde deres bedste for aktivt at integrere indholdet i disse puritanske skrifter i det danske fromhedsliv, der eksisterede hos dem, og det gjorde de uden at tabe de beslægtede traditioner af syne.

6.3. Bøgernes udbredelse og brug

Det foregående behandler udelukkende bøgernes besiddelse og brug hos den oplyste og adelige overklasse i den danske befolkning. Omkring 1650 drejer det sig kun om nogle tusinde personer ud af en total befolkning på ca. 800.000. Dette fører os til spørgsmålet, om det er muligt at sige noget om udbredelse og brug i den totale danske befolkning af de opbyggelige værker, der var oversat fra engelsk. Mellem 1646 og 1700 udkom rundt regnet 40 udgaver af disse oversættelser. Hvis vi forsigtigt skønner, at oplaget lå på 750-1000 eksemplarer pr. udgave, så må der indtil 1700 have været mindst 30-40.000 trykte eksemplarer. I betragtning af at besiddelse af bøger ikke giver megen mening, hvis man ikke kan læse, må vi se, hvordan det stod til med læse- og skrivefærdigheder. Om dette forhold er det sædvanlige kendt. Ved slutningen af det syttende århundrede kunne to tredjedele af mænd og kvinder i de danske byer skrive, selvfølgelig med de oplagte forskelle mellem erhverv og sociale klasser. Der hersker ingen tvivl om, at en endnu større procentdel var i stand til at læse. Derfor må der omkring 1700 have været få husstande, hvor ikke blot et enkelt medlem kunne læse.¹⁰⁵ På landet må det have

105. Appel: *Læsning*, s. 917-918.

været dårligere, selvom antallet af skoler siden 1630 var i jævn stigning. Takket være sognepræsten i Vonsild, Johannes Rüde, ved man, at personer i hans menighed ikke alene kunne læse, men også aktivt læste i bibelen og i opbyggelig litteratur som katekismen og bønne-, salme- og sangbøger. Han havde for vane at omtale den slags egenskaber i de korte levnedbeskrivelser, som han skrev, når et sognebarn døde.¹⁰⁶

Om et langt større antal personer ved vi, hvor mange bøger de efterlod sig ved deres død, i det mindste for så vidt disse fakta blev omtalt i en skifteopgørelse. I sådanne tilfælde blev antallet af bøger og sproget sædvanligvis specificeret, men i mere end halvdelen af opgørelserne blev tilføjede titlerne nævnt. Med stor opfindsomhed har Charlotte Appel analyseret 2.400 inventarier og bearbejdet resultatet i sin doktorafhandling.¹⁰⁷ Blandt andet angiver hun sammenlignende tal for byen Aalborg fra 1630'erne, 1660'erne og 1690'erne.¹⁰⁸ I alle perioder ligger procenten af religiøse bøger i Aalborg hele tiden konstant på omkring 80 % af det totale antal bøger. Af disse 80 % viser de bøger, der drejer sig om den personlige opbyggelse (de såkaldte opbyggelsesskrifter), en forøgelse fra 8 % i 1630'erne til omkring 20 % i det sidste årti. Bibler forekommer til at begynde med i 2/3 af skifterne, men ved slutningen af århundredet kun i halvdelen. *Huspostillerne*, de omfangsrige prædikensamlinger til hele kirkeåret, viser i den behandlede periode også betydelig tilbagegang. Johann Arndts værker forekommer i hele århundredet, hvor man frem for alt støder på hans *Vier Bücher vom wahren Christentum* på tysk, fordi værket først i 1690 foreligger komplet på dansk. Blandt de mest populære titler igennem hele perioden var *Imitatio* af Thomas af Kempen. Andre ofte forekommende fromhedsbøger var for eksempel bøger af tyskeren Philipp Nicolai og danskeren Jens Dinesen Jersin. I det sidste årti udkom også nye eller relativt nye titler i skifterne. Det var således tilfældet med de engelske opbyggelige bøger, der allerede tidligere var populære hos sognepræsterne i København, men nu regelmæssigt dukkede op i privatboliger i provinsen. *Praxis pietatis* af Lewis Bayly forekom hyppigt. Også oversættelsen af *The whole duty of man* af Richard Allestree ses i skifter fra

106. Sst., s. 349-350.

107. Sst., s. 693-830.

108. Tallene har naturligvis alene relation til de inventarier, hvori bøger forekom. I 1630'erne lå procenten på 32 %, i 1660'erne og 1690'erne på 42 % og 43 %, Appel: *Læsning*, s. 693-697. De afdøde ejermænd var først og fremmest købmænd, embedsmænd og håndværkere, samt forvaltere og skippere. Der var ingen gejstlige og andre lærde ejermænd, Appel: *Læsning*, s. 698-699.

Aalborg.¹⁰⁹ Appel konkluderer til sidst på basis af sin undersøgelse, at i kategorien religiøse bøger tiltager antallet af nye og mere individuelt målrettede værker i løbet af århundredet. Ifølge hende angiver dette, at læsning bliver en mere personlig aktivitet, og at andelen af kollektiv læsning aftager.¹¹⁰ Skønt vi ser nogle spor af oversættelser af engelske bøger, forbliver billedet dog ufuldstændigt. Med skifteinventarierne bliver kun en lille del af bogbesiddelserne synlig. Selvom de engelske opbyggelige bøger måtte konkurrere med et anseligt udbud af andre religiøse værker, så var der i betragtning af de mange udgaver og de skønnede oplagstal et marked for disse bøger. De drog ikke blot fordel af støtte fra et voksende antal lutherske gejstlige, men gennem deres personlige og appellerende karakter passede de også godt ind i tidens trend. Interessen for de engelske opbyggelige værker og oversættelserne til dansk må til at begynde med først og fremmest have været til stede i den oplyste overklasse af sognepræster og adelige. Af skifteinventarierne ses det, at de gradvist også vandt indpas hos købmænd, håndværkere, forvaltere, embedsmænd og skippere. Spørgsmålet om hvornår den mindre oplyste del af den danske befolkning var modtagelig for den opbyggelige litteratur, der var oversat fra engelsk, forbliver ubesvaret af mangel på data.

7. Syntese

I det foregående er præsenteret en temmelig komplet oversigt over de danske oversættelser af engelske opbyggelige værker, der blev udgivet i Danmark i det syttende og attende århundrede. Opmærksomheden har især været rettet imod oversætterne, udgiverne og læserne af disse bøger. Hvilke faktorer har bidraget til denne betydelige strøm af oftest calvinsk prægede værker til dobbeltmonarkiet Danmark-Norge, der udadtil syntes så fuldstændig ortodoks-luthersk? Det er værd at bemærke, at danskere og nordmænd i denne periode med ortodoks tillukkethed dog synes at være relativt åbne for indflydelse på fromhedsområdet. Udviklingen på dette område skete delvis indenlands, men blev også tydeligt inspireret fra udlandet. Det er tydeligt, at den pietistisk farvede fromhed er i stand til at slette grænser. Derfor må vi også tage højde for dette forhold ved tolkningen.

109. Sst., s. 744-746.

110. Sst., s. 944.

7.1. Konteksten

I 1617 blev reformationens 100-års jubilæum fejret i København på festlig vis. Hans Poulsen Resen spillede ved denne lejlighed en prominent rolle som biskop og samtidig rektor for universitetet. Festlighederne var ikke alene helliget Luther og hans samtidige, men der var også en udtalt glæde over den nyligt opnåede sejr over 'papisterne' og de 'skamløse calvinister'.¹¹¹ Dette er et bemærkelsesværdigt udsagn af en biskop, der i en rum tid havde været optaget af at gøre sin kirke fuldt ud luthersk ortodoks. Det afslører et problem. Besværet med Romerkirken havde sin årsag i den opfindsomme måde, hvorpå den romerske mission søgte at vinde fodfæste på ny i Danmark. Men med de reformerte var det endnu værre, fordi de fandtes i egne lutherske rækker. Festtaleren Resen havde i sit for nylig gennemførte korstog mod enhver afvigelse fra den rette trosform blandt andet afsløret et antal sognepræster, en professor og en biskop som kryptocalvinister. Hvordan kunne det komme så vidt, at personer med sådanne anskuelser var at finde i den dannede klasse i Danmark? En nærliggende forklaring var at finde i den vidtrækkende indflydelse fra Philipp Melanchthon i Danmark.¹¹² Gennem den hurtige og effektive indførelse af reformationen i 1536, den derpå følgende revidering af hele undervisningen og indflydelsen fra den dygtige teolog Niels Hemmingsen blev kirke og universitet i det danske rige helt omformet i Melanchthons ånd. Til forskel fra Luther gav Melanchthon udtrykkeligt plads for den menneskelige vilje og ansvarlighed, når saligheden skulle opnås. Han formanede også de troende til at udføre gode gerninger som tegn på deres tro. Ydermere lå hans opfattelse af den hellige nadver tæt op ad Calvins. Disse anskuelser, som Melanchthon havde, vandt også indpas i Danmark. Dette ses for eksempel i den nadveranskuelse, Hemmingsen havde, og som i 1575 førte til hans suspension. Da de danske konger i det sekstende århundrede forbød alle offentlige diskussioner om forskellene mellem Luther og Melanchthon, kan eksistensen af disse anskuelser kun iagttages indirekte. Biskop Resens bemærkning om de *skamløse calvinister* åbner en sådan mulighed. Med den bemærkning sigtede han til skikkelser som biskop Hans Knudsen Veile, der i 1616 blev afskediget, fordi han anbefalede sine sognepræster at læse reformerte skrifter. Samme skæbne ramte kryptocalvinister som professor Iver Stub og den norske sognepræst Oluf

111. Lausten: *Church history*, s. 129.

112. Grane: *Melanchthons prägender Einfluss*, s. 11-26.

Kock.¹¹³ Disse personer var ikke de eneste, hvis anskuelser ikke stemte overens med den aktuelle gængse lutherske ortodoksi. I betragtning af Melanchthons dybtgående indflydelse er det nærliggende at antage, at lignende følelser var til stede i større målestok i de første årtier af det syttende århundrede. Her må først og fremmest tænkes på den dannede overklasse, som professorerne i København, på gejstligheden og på en del af adelen, fordi mange i disse kredse var blevet præget i den retning i det foregående århundrede. Da de gennem deres position også havde indflydelse på andre, er det usikkert, om Resen virkelig opnåede sejr over disse kryptocalvinister i 1617.

7.2. Fromhedskrise i Tyskland

Hvordan skal vi forstå den mangelfulde fromhedspraksis i Danmark ved begyndelsen af det syttende århundrede? Det er lærerigt først at se på udviklingen i Tyskland og dernæst at forsøge at transponere den til Danmark. Winfried Zeller giver et klart billede af forhistorien og udviklingen i det syttende århundredes fromhed.¹¹⁴ Zeller konstaterer, at der allerede ved slutningen af det syttende århundrede hos den tredje efterreformatoriske generation var tale om en krise i den (personlige) fromhed. Reformatorernes dybe religiøse erfaringer var i denne generation ikke længere noget, man selv havde erhvervet sig, og det førte til usikkerhed. Det synes modstridende, at der opstod en fromhedskrise netop på det tidspunkt, da den rette ortodokse tro blev fastlagt i *Konkordiebogen* af 1580. Ifølge Zeller havde denne generation af ortodokse teologer for lidt øje for fromhedens funktion. Man vidste ganske vist, at teologien har en kritisk opgave med relation til fromheden, men man erkendte ikke, at der også hos fromheden findes en kritik imod teologien. Ægtheden af den teologiske eksistens bestemmes ikke kun af læresætningernes rigtighed, men også af li-

113. Lyby & Grell: »The consolidation of Lutheranism in Denmark and Norway«, *The Scandinavian reformation from evangelical movement to institutionalisation of reform*, red. O.P. Grell, Cambridge 1995, s. 114-143. Om striden med kryptocalvinisterne, Samme: s.129-133. Ifølge Grell: *Introduction*, s. 5-6 var den ensrettende lutheranisme hos Resen en integreret del af regeringens politik, der udmundede i etableringen af den kongelige absolutisme i 1660. Indtil 1605 var Resen selv rodfæstet i den melanchthon'ske tradition, men i dette år foretog han sit skifte til den ortodokse kamp og blev en ivrig modstander af calvinisterne. Om H. Veile, se DBL, bd. 18, s. 367-369, om I. Stub, se DBL, bd. 16, s. 521-523, og om O. Kock, se DBL, bd. 9, s. 327-328.

114. Zeller: *Frömmigkeit*.

vets dybde og indre side. Og dette var netop denne generations problematik.

En af de første reaktioner i Tyskland var fremkomsten af et personligt bønsliv, og det førte til, at der blev udgivet bønnebøger som en ny slags opbyggelig litteratur, hvormed protestantiske lægfolk kunne forberede sig til gudstjenesten og finde trøst og styrke i modgangstider. En vigtig person i den sammenhæng var Martinus Mollerus (1547-1606), der knyttede til ved bønssfromheden, som den fandtes hos Augustin, Bernhard af Clairvaux og Johannes Tauler. Han gav også meditationen en central plads. Philipp Nicolai, Johann Arndt og Johann Gerhard var andre forfattere, der i deres arbejde var rettet mod den personlige fromhed i livet og til dette formål drog vand fra den førreformatoriske kilde. Arndt og den af ham påvirkede Gerhardt benyttede også elementer fra den middelalderlige mystik. I denne tyske udvikling falder et par ting i øjnene. Bruddet mellem teologi og fromhed blev helet gennem en hel række forfattere, der placerede fromheden – livet – lige i centrum. I almindelighed blev til dette formål knyttet til ved ældre førreformatoriske kilder, ofte hos middelalderlige og til dels ved mystikere. Denne praksis førte i øvrigt ikke til almindelig accept, dette er helt tydeligt at se i de afvisende reaktioner, som Johann Arndts værk fremkaldte. Der er altså ikke tale om en alment accepteret genoprettelse af forholdet mellem lære og liv. De skitserede mønstre for den ældre fromheds opblomstring og inddragelsen af den i ens egen konfessionelle sammenhæng gælder ikke alene for Tyskland, men er også at finde i ikke-lutherske lande som Nederland og England.¹¹⁵ Vi har at gøre med en almen foreteelse i den protestantiske fromhedshistorie. I Danmark gik det ikke anderledes. Alle hidtil nævnte tyske forfattere og en del af deres kilder var til rådighed med lignende værker i dansk oversættelse i det syttende århundrede.¹¹⁶

115. Helen C. White: *English devotional literature, [prose] 1600-1640*, New York 1966; Maria Hagedorn: *Reformation und spanische Andachtsliteratur. Luis de Granada in England* (Leipzig 1934); Willem J. op 't Hof: »Protestant Pietism and medieval monasticism«, *Confessionalism and Pietism. Religious reform in early modern Europe*, red. Fred van Lieburg, Mainz 2006, s. 31-50. På tilsvarende måde udnyttes den tyske fromhedslitteratur. Værker af Arndt, Mollerus og Gerhardt blev også oversat til nederlandsk. Især oplevede Arndts værk mange genudgivelser. Se: J. van der Haar: *Drielandenverkeer*, Rumpt 1999, s. 3-7, 18-19 og 41-42.

116. Se: 2.3.

7.3. Fromhed hos Rosenkrantz

Den tidligere skitserede situation for den danske fromhed i begyndelsen af det syttende århundrede viser, at praxis pietatis var gået i stå på samme måde som i Tyskland.¹¹⁷ Det er værd at bemærke, at det ældste kendte svar herpå ikke kom fra en teolog, men fra adelsmanden Holger Rosenkrantz. Han gav svaret efter sin personlige omvendelse omkring 1600 og udbredte det vedvarende resten af sit liv.¹¹⁸ Jeg nævner endnu engang de grundelementer, der er fundet hos ham: fromheden som den vigtigste trosfrugt, betydningen af at læse og granske bibelen, og husandagterne som et udtryk for de troendes almindelige præsteskab, udbredelsen af hans anskuelser om praxis pietatis, og alt dette farvet af eskatologien.¹¹⁹ Umiskendeligt står *livet* først i alt dette og ikke *læren*. Rosenkrantz bekræftede dette standpunkt ved forskellige lejligheder, for eksempel i et rejsestipendium, som han oprettede i 1622 for studerende, der ønskede at studere i en periode i udlandet. I fundatsen stillede han den særlige betingelse, at stipendiet udelukkende måtte tildeles studerende, der ikke blot ville lægge vægten på de gamle sprog og andre humanistiske kundskaber,

men for alting in unice salutari ipsa veræ pietatis syncera doctrina (= i den sande fromheds eneste frelsebringende oprigtige lærdom) så vidt til første begyndelse at være oplært alene lige efter Guds egen mund og beskrevne ord udi sin rette bogstavelig og Guds Ånds egentlig mening foruden al menneskelig fornufts egensindige visdom, spisfund og griller, så hans hjerte af Guds Ånds bistand ikke lettelig skulle kunne forvendes.¹²⁰

Denne særlige værdsættelse af *livet* ses også i hans vægtlæggen på heliggørelsen, som han senere selv kaldte den *anden retfærdiggørelse*.¹²¹ Dette stærke udtryk, der går længere end Melanchthons formuleringer, kan måske ses som modvægt til det ensidige eftertryk, som de ortodokse lagde på retfærdiggørelsen ved tro alene. Rosenkrantz tillagde *troens frugter* og *bibellæsning* stor betydning, som Melanchthon også

117. Se: 2.1. og 2.2.

118. Før sin omvendelse var Rosenkrantz præget af den ortodokse lutherdom, som han havde tilegnet sig under sine studier i Tyskland.

119. Se: 2.4.

120. DKH, IV, s. 281.

121. DKH, IV, s. 291-292. Møller: *Doctrina*, s. 187.

gjorde.¹²² Husandagterne for husstand og tjenestefolk hører også til Hemmingsens pastorale arvegods, men er i sig selv ikke noget nyt, fordi også Luther gav anvisninger for dem. Om der hos Rosenkrantz er tale om direkte indflydelse fra Melanchthon, har jeg ikke kunnet fastslå, men den indholdsmæssige overensstemmelse på dette punkt er tydelig. Dette gælder i særdeleshed også for den betydning, som begge lagde på organiseringen af undervisningen og den intellektuelle udvikling.

Alle Rosenkrantz' gøremål stod i hans fromme idealers tjeneste, men det er vanskeligt at gennemskue Rosenkrantz' anskuelser og handlinger. På den ene side ser vi hans dybe omsorg for den åndelige tilstand i hans folk, den trospraksis, der blev udført af ham, og hans intensive bestræbelser for at forme unge mennesker i den ånd, han selv havde. På den anden side var han længe inderligt forbundet med ortodokse teologer som Resen og hans egen elev Jesper Brochmand og til statsapparatet. Han var også dybt involveret i officielle forordninger, der havde til formål at højne folkets åndelige niveau. Hans høje herkomst og den dermed forbundne ansvarlighed bandt ham længe til et kirke- og statsapparat, der i sit væsen begge var autoritære. Rosenkrantz var en usædvanlig personlighed, der optrådte temmelig uafhængigt og som ejede en åbenhed overfor andre religiøse og intellektuelle kredse. Hans udlandsrejser og ihærdige engagement i undervisning må have bidraget hertil. Fra 1620'erne opretholdt han også varme relationer til England og Nederland. I 1634 fik han en henvendelse fra John Dury, den utrættelige fortaler for sammensmeltning af de protestantiske kirker. Dury kaldte ham 'den største mand indenfor videnskab og fromhed' og yderligere 'vel informeret og interesseret i arbejdet om forening af kirkerne'.¹²³

122. Philipp Melanchthon: *Loci praecipui theologici von 1559 (2. Teil) und Definitiones*. Herausgegeben von Hans Engelland, (Melanchthons Werke in Auswahl) Bertelsmann Verlag 1953. Om de gode gerninger, se bl.a. kapitlet *De bonis operibus*, s. 386-387. Om bibellæsning, se kapitlet *De discrimine veteris et novi testamenti*, s. 440-441. Her siger han om bibellæsning bl.a.: »Men alene dette folk er Kirken, der omfavner denne bog, lytter til den, lærer den, og fastholder den egentlige mening heraf gennem anråbelse af Gud og beherskelse af sæderne. [...] Derfor er læsning og overvejelse nødvendig, [...] Lad os altså have studiet kært af denne bog der er overleveret os ad Guds Vej og dyrke det.« Efter Jungs mening er fromhedens plads i Melanchthons teologi indtil nu ikke tilstrækkeligt belyst. Se Martin H. Jung: *Frömmigkeit und Theologie bei Philippus Melanchthon. Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*, Tübingen 1998.

123. Gunnar Westin: *Negotiations about church unity 1628-1634. John Dury, Gustavus Adolphus, Axel Oxenstierna*, Uppsala 1930 s. 167 og 279.

7.4. Åbning for indflydelse udefra

Ud fra Rosenkrantz' og hans efterfølgeres optræden slutter Lyby og Grell uden forbehold, at der i første halvdel af det syttende århundrede var en 'dybt rodfæstet længsel efter den personlige religiøse erfaring, der kunne være en vejviser for de troendes liv og et trøstebudskab i tidens modgang'. Efter min opfattelse er denne almene formulering for optimistisk. I sit studie om den danske fromhed giver Andersen et langt mere nuanceret billede.¹²⁴ De bestandige klager over manglende trosfrugter og de mange kongelige forordninger om at gøre noget ved det, afslører de mange brist i det kristelige liv. På den anden side var der virkelig personer, der længtes og stræbte efter et gudfrygtigt liv. Det er sikkert ikke uden grund, at Lyby og Grell taler om forekomsten af en 'præ-pietisme' i Danmark, der delte vigtige anliggender og ambitioner med den senere lutherske pietisme.¹²⁵

Virkningen af Rosenkrantz' anskuelser er udmærket synlige hos hans efterfølgere Caspar Bartholin og Jens Jersin. Bartholin (1585-1629) var livlæge hos den danske konge.¹²⁶ Fra 1611 tilhørte han Rosenkrantz' nære omgangskreds, og i 1613 blev han professor i lægevidenskab i København.¹²⁷ I dedikationen til en medicinsk håndbog skrev han med overbevisning:

Frem for alt anbefaler jeg jer fromhed, et ulasteligt liv, daglige bønner, kærlighed til og opmærksomhed overfor Guds Ord, [...]. For enhver udøver af denne videnskab taler det til hans fordel, om han efter sin bøn læser en eller to kapitler fra den Hellige Skrift, ikke på overtroisk vis, men omhyggeligt og eftertænksomt.¹²⁸

124. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*.

125. Thorkild Lyby and Ole Peter Grell: »The consolidation of Lutheranism in Denmark and Norway«, *The Scandinavian Reformation from evangelical movement to institutionalisation of reform*, red. O.P. Grell, Cambridge 1995, s. 139. De påviser kun indholdsmæssige paralleller.

126. Om C. Bartholin, se DBL, bd. I, s. 551-557. Han studerede først teologi i Tyskland, men efter et ophold i Leiden gik han i gang med lægevidenskab, først og fremmest ved universitetet i Basel.

127. Grell: »Caspar Bartholin and the pious physician«, *Medicine and the Reformation*, red. O.P. Grell & A. Cunningham, London 1993, s. 78-100.

128. C. Bartholin: *De studio medico*, København 1628, fol. 2r-3r. Citeret i Grell: *Bartholin*, s. 79.

Et sådant liv betragtede han udtrykkeligt som en betingelse for at blive en god læge. Han praktiserede i sit liv, hvad han foreskrev. Efter afsyngelse af åndelige sange med sin forsamlede husstand, familie og tyende, læste han fra bibelen og henviste til, hvor nødvendigt det er at føre et aktivt og fromt liv. Når hans pligter kaldte ham andetsteds hen, forvaltede hans hustru denne opgave.¹²⁹ Sammen med og under indflydelse af Rosenkrantz engagerede han sig især i de nødvendige reformer af undervisningen på latinskolerne i Danmark.¹³⁰ Han var enig med sin mentor i, at en tilbagevenden til den 'uforfalsket skrift-teologi' var påtrængende nødvendig, og under indflydelse af Rosenkrantz' lære om den dobbelte retfærdiggørelse praktiserede han en meget aktiv fromhed, gennemglødet af eskatologisk varme. Han besluttede derfor at skifte fra lægevidenskab til teologi. I en teologisk håndbog, der udkom samtidig med det tidligere nævnte medicinske værk, argumenterede han for, at alle de ofte forvirrende, teologiske kommentarer i hans tid, bedre kunne afløses af et personligt eksegetisk studium af Skriften. Det sande fromhedsliv var efter hans overbevisning afhængigt af, at man således vendte sig til skriften. Han udgav også højt elskede opbyggelige værker, der blev kendt som de små bøger af Dr. Caspar.¹³¹ Bartholin forvaltede ikke sin nye funktion længe, han døde i 1629. I ligprædikenen, som hans ven Jersin holdt over ham, bliver hans liv og død sammenlignet med Enoks.¹³²

Jens Dinesen Jersin (1588-1634) var sognepræst og havde som Bartholin oplevet en klar omvendelse.¹³³ I 1626-1629 var han tilknyttet Vor Frue Kirke i København, og han bliver nævnt som en magtfuld vækelsesprædikant med en dyb psykologisk indsigt, der byggede på stærke personlige erfaringer. Hans opbyggelige værker, der er rettet mod den personlige fromhed, var særligt populære og blev læst på forskellige sprog i hele Nordeuropa helt ind i det nittende århundrede.¹³⁴ Hans traktater havde markante titler som *Vera via vitæ, det er: En rigtig Vej, som fører til det evige Liv*, og *Troens Kamp og Seyr*. I 1629 blev han kaldet til biskop i Ribe. Hans bøger faldt godt i tråd med de værker, der var til rådighed på dansk, af forskellige middelalderlige og samtidige tyske opbyggelige forfattere. Det indbyrdes slægtskab ses først og fremmest i

129. C.E. Brochmand: *Vita et mors Caspari Bartholini*, København 1629, fol. B2f. Citeret i Grell, *Caspar Bartholin*, s. 79.

130. Grell: *Bartholin*, s. 91-92.

131. Andersen: *Rosenkrantz*, s. 245-247; Lausten: *Church history*, s. 154.

132. Jens Dinesen Jersin: *Enochs Leffnit och Endeligit*, København 1632.

133. Om J.D. Jersin, se DBL, bd. 8, s. 458-462; DKH IV, s. 322-323.

134. Lausten: *Church history*, s. 154.

Titelbladet til Lewis Bayly: *Praxis Pietatis*, 1646. Biblioteket, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet.



den personlige målrettethed og den inderlige tone. Betoningen af den personlige brug af bibelen er karakteristisk for kredsen omkring Rosenkrantz.

På denne baggrund udkom i 1646 den første danske oversættelse af et engelsk puritansk værk. Det drejer sig om *Practise of piety* af den anglikanske biskop Lewis Bayly (død 1631), der blev oversat fra tysk af Mette Gøye, der efter sine forældres død blev opdraget i sin onkel Holger Rosenkrantz' hus. Oversættelsen udkom nogle år efter hendes død i 1642. Bayly's bog er nært beslægtet med den fromhed, der blev praktiseret af Rosenkrantz og hans slægtninge. Den pietistiske udformning af det daglige liv står hos Bayly i forgrunden. Målet er helligelsen af jordelivet, hvor bibellæsning og meditation over Ordet samt bønslivet spillede den fornemste rolle. I salighedens praksis tillægger han husstanden, sabbatten, fasten og nadveren stor værdi. Hans traktat er præget af mystikkens glød.¹³⁵ Det er også bemærkelsesværdigt, at denne første

135. W.J. op't Hof: *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987, s. 170-178.

bog blev oversat af en kvinde, og at hun ikke var den eneste, der beskæftigede sig med oversættelsesarbejde. Det viser, at hun og andre kvinder rådede over det nødvendige kendskab til fremmede sprog, og samtidig, at Rosenkrantz i sine pædagogiske aktiviteter ikke behandlede talentfulde piger dårligere end drengene.

Selvom begyndelsen af en række oversættelser af puritanske bøger faktisk og indholdsmæssigt kan forbindes direkte med kredsen omkring Rosenkrantz, så er denne foreteelse langt bredere inkorporeret i den danske situation, end tilfældet synes at være ved første øjekast. Landet var betydeligt mere åbent overfor ekstern indflydelse, end den synlige lutherske ortodoksi lader formode. Der er tidligere peget på Melanchthons store indflydelse på undervisningen, på hans relative tilnærmelse til reformerte anskuelser og hans opfordring til bibellæsning. Men flere faktorer må nævnes, som var gunstige for godkendelse af den reformerte fromhedslitteratur. Danmark var på den tid betydeligt større end nu til dags; også Slesvig-Holsten og det nuværende Syd-Sverige hørte med. Dertil kommer, at også Norge blev regeret af den danske konge. Gennem sin strategiske beliggenhed omkring Øresund beherskede danskerne adgangen til Østersøen, og det var garant for mange internationale relationer. Da kong James VI (1566-1625) af Skotland indgik ægteskab med en søster til den danske kong Christian IV, førte dette til intensive intellektuelle relationer. Dertil kom også, at skotterne spillede en betydningsfuld rolle i den danske hær. Under Christian IV's deltagelse i trediveårskrigen (1625-1629) var ikke mindre end 13.000 skotske soldater til rådighed for Danmark på kongens side. Hvert regiment medbragte en skotsk feltpræst. Naturligvis var der skotske soldater, der giftede sig med en dansk kvinde, så mange danskere fik skotske aner.¹³⁶ Senere i århundredet var danske soldater også aktive i England, derfor var Christian Lauridsen Nyborg, den danske oversætter af en bog af John Hayward, præst i årene 1683-1684 ved de danske tropper der. En anden faktor af betydning udgøres af de rejser, som mange danske studenter og adelige foretog til udenlandske universiteter, hvoraf var også

136. Steve Murdoch, Britain: *Denmark-Norway and the House of Stuart 1603-1660. A diplomatic and military analysis*, East Linton 2000. Se tillige: S. Murdoch and G. Grosjean: *The Scotland, Scandinavia and Northern European Biographical Database (SSNE)*, *Scandinavia and Northern Europe Database, 1580-1707*, online tilgængelig: <http://www.st-andrews.ac.uk/history/ssne/>. En dansker med skotske forfædre var den kendte biskop og digter Thomas Kingo (1634-1703), se: DBL, bd. 9, s. 170-180. Også faderen til den norske sognepræst og digter Petter Dass (1647-1707) var af skotsk herkomst, se: DBL, bd. 4, s. 202-207.

mange ikke-lutherske. I perioden 1571-1620 gik 567 personer, det vil sige mere end en tredjedel af de rejsende studenter, på reformerte universiteter i Basel, Franeker, Genève, Heidelberg, Herborn og Leiden. Efter 1620 steg antallet yderligere. I perioden 1620-1700 var Leiden med 675 indskrevne danskere og nordmænd langt det mest besøgte udenlandske universitet.¹³⁷ Disse rejsende og studerende unge mænd bragte ikke alene nye kundskaber og indsigter med hjem, der i betydelig grad kunne afvige fra de herskende anskuelser; de opretholdt også en række internationale relationer. Dertil kom, at de under deres ophold købte en hel del bøger, der bidrog til deres dannelse, og som fandt deres plads i deres biblioteker, når de vendte hjem til deres land. En sidste faktor af betydning er, at Danmark af de på den tid tyndt befolkede skandinaviske lande havde den største grad af urbanisering og lå tættest på de tyske bymæssige områder. Byen København var en multikulturel og mangesproget by, hvor der ikke alene blev talt dansk, men også blev talt og læst tysk i alle befolkningslag, fra kongehuset til jævne håndværksfolk. Kongen rådede over både et dansk og et tysk kancelli. Dertil kommer, at norsk, svensk og nedertysk og mange andre sprog også var gangbare i mindre grupper af befolkningen.¹³⁸ Urbanisering fører altid til stigende mangfoldighed i anskuelser og til accept heraf.¹³⁹

Sammenfattende kan konkluderes, at der i den danske sammenhæng i det syttende århundrede var tilstrækkeligt mange åbninger, hvorigenem det engelske puritanske tankegods ikke alene kunne komme ind, men også kunne optages og bearbejdes.

7.5. Tiltagende engelsk orientering

Omkring midten af det syttende århundrede tog en ændring i prædikemåden i Danmark sin begyndelse. Den gængse måde at prædike på, der fortrinsvis var en ord-til-ord udlægning af teksten, og som kun i ringe grad indeholdt en tilpasning til tilhørerne, slog ikke til, hvis kirkegængernes opmærksomhed fortsat skulle holdes fangen. I 1645 blev der ligefrem ansat en ny slags kirketjenere, der under gudstjenesten gik omkring i kirken for at vække de sovende med et rap på hovedet.¹⁴⁰ På

137. Helk: *Studierejser I*, s. 42-43 og *II*, s. 84-85.

138. Vibeke Winge: »Deutsch und Deutsche in Kopenhagen im 17. Jahrhundert«, *Europa in Scandinavia. Kulturelle und soziale Dialoge in der frühen Neuzeit*, red. R. Bohn, Frankfurt am Main 1994, s. 71-78.

139. Ole Peter Grell: *The Scandinavian reformation from evangelical movement to institutionalisation of reform*, Cambridge 1995, Introduction, s. 4.

140. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XLVII.

samme tidspunkt kom den såkaldte engelske prædikemåde i brug. Denne prædikemådes danske tilhængere gav deres prædiken et tema, som de udledte af den bibeltekst, der var prædikenens udgangspunkt. De udformede dette tema med en tydelig struktur, brugte et klarere sprog og sluttede altid af med direkte og praktisk at tilpasse prædikenen til deres tilhørere og deres forhold. Denne metode drog omsorg for, at tilhørerne bedre kunne huske prædikenen, end tilfældet var med den tidløse prædiken efter den gamle metode. En pioner for den nye prædikemåde var Hans Enevoldsen Brochmand (1621-1664), der 1649-1660 var sognepræst ved Nikolaj Kirke i København.¹⁴¹ Dette forbillede blev fulgt op af andre, og dette må være affødt af det tiltagende antal danske teologer, der studerede i England i anden halvdel af århundredet, men J.O. Andersen mener, at der også i menigheden var en stærkt voksende interesse for prædikenen. Denne måde at prædike på førte samtidig til, at de unge teologer måtte afholde prædikeøvelser for at dygtiggøre sig i den.¹⁴² Den danske oversættelse af et værk af Nathaniel Pownall (1583/84-1610), *The young divine's apology [...] with his serious meditation on the sacred calling of the ministry* passede præcist ind i denne udvikling. Denne bog blev oversat af udgiveren Christian Gertsen fra nederlandsk til dansk.¹⁴³ Den danske titel *Gulden Klenodie* var en direkte oversættelse af den nederlandske: *Gulden cleynoot, vervattende een heylighe voorbereydinghe van een jongh godts-geleerde*. En følge af den engelske prædikemåde var, at præster og tilhørere fik mere tiltro til nytten af at appellere til åndelige aktiviteter. Disse præster talte med kraft og autoritet om at aflægge udyder og øve sig i dyd. Dette førte, i modsætning til den ortodokse teologi, til den indsigt, at livet har højere værdi end læren.¹⁴⁴ De prædikanter, der prædikede på engelsk vis, blev kort og godt kaldt *de Engelske*, et tegn på, at det på den tid var almindeligt kendt, hvem der hørte til denne retning.

Denne udvikling i kirken forløb parallelt med, at rundt regnet tredive oversættelser og næsten tyve genudgivelser af engelske puritanske værker udkom i årene indtil 1700. Denne sammenhæng blev bekræftet af den engelske gesandt Robert Molesworth (1656-1725). Hos danske lutheranere fandt han så megen overensstemmelse med den anglikanske

141. Om H.E. Brochmand, se: DBL, bd. 3, s. 70-71

142. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. LIII-LIV.

143. Den eneste nederlandske udgave udkom i 1666 i Nijmegen. Simon Ruyting var den nederlandske oversætter.

144. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. LV.

kirke, at de fandt en sammenslutning med den engelske statskirke realitisk. De fleste sognepræster forstår ifølge ham engelsk og har meget udbytte af engelske teologiske bøger. Han mærkede, at de præster, der havde studeret i Oxford, blev vurderet højere end andre.¹⁴⁵ Det kan ikke overraske, at der i Danmark blev udløst kritik fra ortodoks side imod disse ændringer. I temmelig grov form fremkom denne kritik i 1693 fra professor Hans Vandal (1656-1710), der fandt, at et par biskopper af den engelske retning med urette havde godkendt bøger, der indeholdt fejlagtige læresætninger.¹⁴⁶ Dette sure opstød er af betydning, fordi han også nævner et par værker, der ikke er skrevet af engelske forfattere, men som han henregnede til samme kategori. Det første værk er *Biblische Weyrauch* af Johannes Lassenius (1636-1692), der var præst ved den tyske kirke i København.¹⁴⁷ Det andet værk er anden del af *Siunge-Koor* af biskop Thomas Kingo (1634-1703). Dette værk er en samling salmer af høj kvalitet, der også er interessant, fordi Kingos forfædre var reformerte, der stammede fra Skotland. Andersen har i sin indledning til genudgivelsen af Kingo's salmesamling betonet, at der også i denne digtning findes en eftervirkning af den engelske åndelige arv i et originalt dansk værk.¹⁴⁸ Noget lignende findes i salmesamlingen *Den siungende Tidsfordrif* af den norske præst S.O. Bruun, digtet i samme stil som Kingo. I denne samling i lille format blev et tillæg, *Andagter, Bønner og Betænckninger til hver Dag i Ugen*, føjet til med tre meditationer, oversat fra engelsk, og en bøn for hver dag i ugen. De fire-linjede rim, hvormed hver underafdeling begynder, blev formodentlig digtet af Bruun selv. Den første udgave udkom i 1693 eller 1695 og var en usæd-

145. [Robert Molesworth] *An account of Denmark, as it was in the year 1692*, London 1694, s. 249-257. Han meddeler også i dette afsnit, at der var stor aversion imod papister og reformerte.

146. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. LV-LVI. Om H. Vandal, se: DBL, bd. 18, s. 248-249.

147. Lassenius' værker er også udkommet i mange udgaver på nederlandsk. Om dette, se: J. van der Haar, *Drielandenverkeer*, Rump 1999, s. 30-31. Om J. Lassenius, se: DBL, bd. 10, s. 121-123; Wilhelm Rahe: *Johannes Lassenius (1636-1692). Ein Beitrag zur Geschichte des lebendigen Luthertums im 17. Jahrhundert*, Gütersloh 1933.

148. Dette førte til en heftig diskussion med Arne Møller, der havde svært ved at godtage Andersens konklusioner, se Arne Møller: »Fra Psalmistens Værsted«, *Kirkehistoriske Samlinger*, Rk. 6, 1, 1933-1935, s. 407-415; Samme: »Er det nødvendigt at antage engelsk Paavirkning paa Kingos Salmedigtning?«, *Kirkehistoriske Samlinger*, Rk. 6, 1, 1933-1935, s. 548-569; J. Oskar Andersen: »Om Kingos Psalmedigtning«, *Dansk Kirkeliv*, 1934, s. 15-58; Samme: »De kirkehistoriske Kingo-Problemer«, *Kirkehistoriske Samlinger*, Rk. 6, 1, 1933-1935, s. 570-593.

vanlig populær lille bog. Helt ind i det nittende århundrede udkom der mellem tyve og tredive udgaver. Ifølge forordet af Bruun var hans 'ringeskrift' bestemt for den 'levende huslige opbyggelse'.¹⁴⁹

7.6. Internationale forbindelser

Puritanismen var en åndelig bevægelse med stærke internationale tråde. Den puritanske fromhed i det syttende århundrede deltog til fulde i den internationale udveksling af tanker og tekster. Denne udveksling fandt delvist sted gennem personlige kontakter, såvel i form af møder som gennem korrespondance. De fleste spor efter disse former for udveksling er slettet, men undertiden lykkes det at finde sådanne momenter. Frem for alt tænkes der på kommercielle, militære, kulturelle, intellektuelle eller diplomatiske kontakter. Ad de samme kanaler blev der udvekslet publikationer, der inspirerede oversætterne til at udføre deres arbejde.

Spredningen af puritanske tekster på dansk udgør en del af dette internationale netværk. Det er fristende at sammenligne de danske resultater med dem fra andre lande, men det er ikke så enkelt. Tilblivelsen af disse oversættelser indenfor Europa er mere indviklet, end man skulle have tænkt. Den internationale udbredelse af puritanske værker fandt kun til dels sted gennem direkte oversættelser fra det engelske sprog. En anelig del mellemlandede i andre sprog og undergik til dels også bearbejdelser, før de fortsatte deres rejse til et efterfølgende sprog. Man må derfor nødvendigvis også se på de kulturområder, i hvilke oversættelserne cirkulerede, på områdernes størrelse, på de indbyrdes kontakter og den måde, hvorpå man behandlede teksterne. Hvad denne del af undersøgelsen angår, er der endnu meget at gøre. Betydningen af en sådan undersøgelse rækker langt videre end historien om puritanismen set i det engelske perspektiv. Det er også af stor betydning for at forstå den reformerte og den lutherske pietisme og deres indbyrdes relationer at skaffe sig mere indsigt i udvekslingen af de puritansk-pietistiske byggesten, hvorigennem disse bevægelser også fik deres specifikke karakter. Den eneste måde, hvorpå man får et godt greb om dette, er at beskrive alle relevante tekster i detaljer, og samtidig sammenligne dem indholdsmæssigt både med de engelske kilder og med hinanden, at granske bøgernes fortaler og foretage undersøgelser af oversætterne, udgiverne og de personer, hvem bøgerne er tilegnet.¹⁵⁰

149. S.O. Bruun: *Den siungende Tids-Fordrif*, Kjøbenhafn 1711, fol. A4r.

150. For de nederlandske oversættelsers vedkommende har jeg påbegyndt denne undersøgelse i 1996. Det sker i den digitale database *Pietas*, hvori alle nederlandske pieti-

For de danske oversættelsers vedkommende er dette endnu ikke udførligt undersøgt, og derfor er der endnu kun lidt at sige om den særlige plads, de danske oversættelser har i netværket af international udveksling. Der har ganske vist fundet en beskeden sammenligning sted med de overensstemmende oversættelser i Nederland, Tyskland og Sverige. Ved den sammenligning har man udelukkende set på det år, hvori et bestemt skrift for første gang blev trykt på det lokale sprog. Udgangspunktet er de tekster, der indtil 1720 udkom for første gang på dansk. Dette giver en indikation for den hast, hvormed de pågældende tekster var til rådighed på målsproget. Resultatets værdi er temmelig begrænset, fordi en betydelig del af bøgerne ikke udkom på alle de nævnte sprog. Sammenlignet med nederlandsk og tysk blev det som forventet bekræftet, at oversættelser til disse sprog almindeligvis udkom tidligere end til dansk. Forsinkelsen strækker sig fra et enkelt år til næsten et århundrede. Der findes også overraskende forskelle. Således udkom for eksempel *Enchiridion* af Francis Quarles i dansk oversættelse i 1657, men på nederlandsk først i 1658 og på tysk ikke før 1684. Endvidere mangler en ækvivalent i dansk oversættelse i 40 % af oversættelserne til nederlandsk og tysk. Det danske udvalg havde altså sit eget præg, der viser en sikker selvstændighed hos de danske oversættere. Antallet af svenske oversættelser stod langt tilbage for det danske antal og fremviste kun et beskedent udvalg af de eksisterende tyske oversættelser.

7.7. Forbindelsen til Nederland

Listen over danske oversættelser viser, at der også var danske oversættelser, der blev foretaget på grundlag af nederlandsk. Mellem Danmark og Nederland har flere lignende lån fundet sted, hvilket også ligger lige for hånden i betragtning af de mangfoldige, intensive intellektuelle, kulturelle og handelsmæssige forbindelser mellem de to lande i det syttende århundrede. I den sammenhæng var der endda en særlig mulighed for en lignende udveksling. I årene 1656-1658, altså midt i den Store Nordiske Krig (1655-1660), opholdt den senere borgmester i Amsterdam, Coenraad van Beuningen (1622-1693), sig nemlig i København under titel af Staten-Generaal med et diplomatisk gesandtskab. Som det

stiske bøger er opført. Det er hensigten at foretage en komplet bibliografisk og indholdsmæssig beskrivelse af disse publikationer. Hovedvægten ligger på bøger af reformert oprindelse. Gradvist optages også oversættelser af puritanske bøger på andre sprog. *Pietas* vil gradvist være tilgængelig på websiden 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' (<http://www.ssnr.nl/>).

var skik og brug, var en præst knyttet til dette gesandtskab; det var den unge Jacobus Koelman (1631-1695), der i hvert fald befandt sig her fra omkring november 1657 til august 1658.¹⁵¹ Tjenesten i ambassaden var ikke synderlig anstrengende og gav rig lejlighed til andre aktiviteter end at prædike og yde gejstlig bistand. Koelman oversatte i perioden 1656-1695 et større antal opbyggelige bøger fra engelsk til nederlandsk og var en streng talsmand for den puritanske fromhed i Nederland. Han havde nær kontakt med det puritanske samfund i Nederland og korresponderede blandt andre med presbyterianere i Skotland. Om hans aktiviteter i Danmark ved man kun meget lidt. Det er dog kendt, at han i denne periode beskæftigede sig med at oversætte fra engelsk.¹⁵² Værkerne af Bayly, Sonthom og Hall var allerede fremme i de år på dansk. Bogelskeren Koelman må uden tvivl have set disse første tryk ved sit besøg hos de lokale boghandlere. Det er især et fængslende spørgsmål, hvilke danskere Koelman måtte have haft kontakt med, men af mangel på kilder kan det ikke foreløbig besvares.¹⁵³

Omvendt kan der omkring firs år senere påvises nogen indflydelse fra Koelman i Danmark, nemlig gennem den danske oversættelse af *Wekker der leeraaren in tijden van verval* af Robert McWard (ca. 1633-1687), der var præst ved den skotske kirke i Rotterdam. Dette værk blev oversat i 1674 af Koelman til nederlandsk. Omstændighederne omkring udgivelsen af denne tekst illustrerer tydeligt den levende udveksling af fromhedslitteratur. Der kendes nemlig ikke nogen trykt udgave af den oprindelige engelske tekst. Koelman baserede sin oversættelse på forfatterens manuskript. Da det var følsomt at nævne forfatterens navn, fandt oversætteren det bedst at undlade forfatternavnet, så han kaldte

151. Schutte: *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810*, 's-Gravenhage 1976, s. 104-106; F.A. van Lieburg: »Jacobus Koelman (1631-1695): jeugd en studietijd«, T. Brien en et al.: *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, bd. 2, Kampen 1990, s. 60-61.

152. På titelbladet i *Marktekenen van een godzalige en van een godlooze* van Nicholas Byfield kaldes han 'Jacob Koelman, præst i Danmark' (Utrecht, hos Henrik Versteegh, 1657). Hans første oversættelse af to værker af Christopher Love udkom i 1656 hos Henrik Versteegh. Om dette, se: W.J. op't Hof: »Jacobus Koelman in het licht van zijn eerste publicatie«, *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 25, 2001, 2 (efterår), s. 73-83.

153. En nærliggende samtalepartner for Koelman var den spirituelle kansler Christen Thomesen Sehested, Rosenkrantz' svigersøn. Sehested havde drøftelser med den nederlandske delegation. Om dette, se: Sehested: *Cantsler*, s. 192-203. Sehested døde 5. August 1657, nogle måneder før Koelman's ankomst til København, se s. 203-208.

ham 'en Guds fortaler'. Koelman tilføjede dog sin egen fortale. Denne tilslørede fremkomst af bogen forhindrede ikke, at den nederlandske tekst begav sig på rejse. Den danske titel gengiver i en nøddeskal tekstens gang gennem de forskellige sprog. Den lyder: *Lærer-Vækker eller Levi Børns Renselse, indeholdende en alvorlig Opmuntring for dem, som staae i Lære-Æmbedet, og tillige fromme Tilhøreres Pligter mod Lærerne. Opsat først i det Engelske Sprog; dernæst oversat i det Hollandske af Jacob Kölman [...] med sammes Fortale siden givet paa Høj-Tydsck af Georg Mich. Laurentii [...] og nu endelig fordansket.* Den første tyske oversættelse udkom i 1703 på trykkeriet i A.H. Francke's (1663-1727) vajsenshus i Halle, og den lille bog blev senere genoptrykt to gange. Den eneste danske udgave stammer fra 1740. Da den lutherske pietisme i Danmark var under stærk indflydelse fra Halle, var de tyske udgaver en god anbefaling til at acceptere en dansk. Udgaven udkom på det tidspunkt, hvor den danske statspietisme blev definitivt etableret efter tilskyndelse fra kong Christian VI. Den blev ledsaget af en streng regulering af det kirkelige liv og en revision af den lutherske katekismus og af salmebogen, foretaget af hofpræsten Erik Pontoppidan (1698-1764). Disse reformer stillede nødvendigvis krav til præsterne, der endnu mere end før blev statsembeds mænd. Protester mod udviklingen blev resolut bragt til tavshed. Det er mærkeligt, at det netop i dette tidsrum blev regnet for nyttigt at gøre præsterne opmærksom på deres embedspligter gennem skrifter af reformerte pietister som McWard og Koelman. I betragtning af den skærpede censur kunne dette værk ikke udkomme uden tilslutning fra højere sted, men måske udkom det netop efter ordre fra de ledende. I hvert fald er det en overraskende modtagelse af dette oprindeligt reformerte opråb til en dybere reform af læreembedet, så meget mere som det i denne periode allerede var tydeligt for nogle personer, at den danske pietisme havde indgået ægteskab med Oplysningens tankegods. Denne kombination førte sluttelig til udhuling af den pietistiske fromhed i Danmark og Norge og til modstand fra medlemmer af menighederne.¹⁵⁴ Modstanden udmøntede sig i diverse lægmandsbevægelser, hvor den ældre fromhed blev holdt i live.¹⁵⁵

154. Henrik Horstbøll: »Pietism and the politics of Catechismus. The case of Denmark and Norway in the eighteenth and nineteenth centuries«, *Scandinavian journal of history*, 19, 2004, s. 143-160.

155. »De stærke Jyder«, udgør en af disse lægmandsbevægelser. Ved siden af kendte værker om fromhed af Luther og salmer af Thomas Kingo blev de blandt andet også opbygget af danske oversættelser af John Bunyan, Richard Baxter, Joseph Hall, Thomas Gouge, Thomas af Kempen og *Sjæleskat* af Miquel Comalada. Eksempla-

7.8. Fromhed i kategorier

I 2.2.-2.5. blev et billede præsenteret, hvori en *officiel* og en *personlig* fromhed i det syttende århundrede ved siden af og overfor hinanden blev beskrevet. Efter den undersøgelse, der nu er foretaget, må vi se på, om dette billede kan holde. Min konklusion er, at forskellen umiskendeligt er til stede, men at det alligevel er svært at sondre mellem dem. Det, der komplicerer situationen er, at også den såkaldte *officielle* fromhed har en personlig side. Det er derfor uretfærdigt at mene, at de ortodokse ledere som biskopperne Resen og Brochmand ikke tilstræbte en oprigtig fromhed for sig selv og deres kirke. Nogle af deres publikationer har dette som deres ærinde, og deres langvarige samarbejde med Rosenkrantz og hans kreds bekræfter dette. Deres iagttagelser af den tilstand, som deres folk befandt sig i, viser også, at de havde øje for den akutte mangel på praktisk fromhed i deres tid. Forskellen mellem dem og de andre, der stræbte efter fromhed, lå først og fremmest i, at de satte læren over livet. Vejen til forbedring af den eksisterende tilstand forløb for dem primært om ad Luthers katekismus, der gav en enkel sammenfatning af den sande lutherske tro.¹⁵⁶ Enhver afvigelse fra den ortodokse lære blev betragtet som en alvorlig fare for det religiøse liv i almindelighed. Ved siden af forskellige forbedringer i kirken bestod deres fremgangsmåde i at fastsætte mange bods- og bededage, opfordringer til daglige bønner og afsyngning af salmer i husstanden og til at undlade alle mulige navngivne synder. Brochmand frygtede desuden alvorligt en overfladisk frelsessikkerhed og havde slet ingen tiltro til 'menneskets selvforbedring, fordi alene troen ansporer til gudvelbehagelige gerninger'.¹⁵⁷ Hos de andre personer, der ønskede at fremme fromheden, kunne man netop umiskendeligt finde et aktivt og nøjagtigt træk. Det er tydeligt at se i det læsestof, der stammede fra engelsk, og som ikke var foreskrevet af kirken eller staten, men var til at få fat i og også blev læst og brugt. Foruden de engelske bøger var der også mange andre åndelige traktater, håndbøger og bønne- og sangbøger, enten af almen karakter eller til anvendelse ved bestemte lejligheder eller af bestemte grupper af mennesker. Mange af disse bøger var oversat fra tysk, men

rer af disse bøger er bevaret i en tidligere skolebygning for »De stærke Jyder« i Gammelsole, hvor mindet om denne vækkelsesbevægelse holdes i live.

156. J. Wallmann: »Vom Katechismuschristentum zum Bibelchristentum. Zum Bibelverständnis im Pietismus«, *Die Zukunft des Schriftprinzips*, red. R. Ziegert, Stuttgart 1994, s. 30-56.

157. Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed*, s. XLI-XLII.

der var også danskere og nordmænd, der var aktivt beskæftiget med at fylde forrådet op med egne værker. Det vigtige spørgsmål om, hvilke kilder der blev brugt til disse værker, må vi lade ligge på nuværende tidspunkt.

Det er ikke muligt at sige, hvilke og hvor mange personer der var tilhængere af den *officielle* og hvilke af den *personlige* fromhed. Men samtidig med denne usikkerhed er tre trends fra denne periode imidlertid fuldkommen tydelige. For det første er der fuldstændig enighed om den stigende indflydelse fra engelsk teologi på prædikemåden og på aktiveringen af den synlige tro i anden halvdel af det syttende århundrede. For det andet fandt der en målrettet bekæmpelse sted af de *Engelske* blandt de gejstlige, eller af andre personer eller værker, der indholdsmæssigt regnedes for beslægtet dermed. En bekæmpelse af en sådan karakter bekræfter også klart den engelske indflydelse, man oplevede på dansk teologi og det åndelige liv. For det tredje så kritikerne en sammenhæng mellem de oversatte engelske opbyggelige udgivelser og lignende udgivelser af romersk-katolske forfattere, middelalderlige mystiske forfattere, ja endog af samtidens sværmere. Den romersk-katolske baggrund for en del af den engelske fromhedslitteratur blev kraftigt understreget så sent som i det tyvende århundrede af to danske kirkehistorikere.¹⁵⁸ Men hvad tænkte de samtidige egentlig om dette? Præsten Samuel J. Ild forsvarede i 1690 Johann Arndt på dette punkt, fordi adskillige andre lutherske skribenter også gjorde brug af lignende forfattere. Og samtidig henviste han til, at *Guds Børns gyldene Klenod* af englænderen Emanuel Sonthom, der udkom i København i 1651, var baseret på et værk af den spanske dominikanermunk Luis de Granada (1504-1588). Dette åbenhjertige forsvar i fortalen til hans udgave af *Fire Bøger om den sande Christendom* af Arndt gør det samtidig klart, at oversættere og læsere i samtiden var sig bevidst, at det læsestof, som de holdt af, indeholdt lån fra andre traditioner. Det indebærer også, at de, hvad angår fromhedslitteratur, ikke så noget problem i dette forhold.

Mere end tredive år tidligere udtalte Christen Thomesen Sehested sig på linje hermed. Som kansler havde han venskabelig omgang med grev Bernardino de Rebolledo (1597-1676), der i årene 1648-1659 opholdt sig som spansk gesandt i København. Han førte samtaler på spansk om trosspørgsmål med greven, der naturligvis var romersk-katolsk. I et

158. Bjørn Kornerup: *Opbyggelseshøjer*; Schrøder: *Spanier*. Hvad lån fra ikke-reformatriske kilder angår, er de faktiske data korrekte, men de har kun lidt øje for den i teksten tilpassede reformatriske transformation.

brev fra Rebolledo til en spansk pater meddelte greven, at den ivrige lutheraner Sehested havde læst værker af de 'berømte [spanske] katolske forfattere' Luis de Leon og Luis de Granada. Ifølge greven erklærede Sehested, at han 'ikke fandt nogen fejl hos dem i deres udtryk og i deres fromhed'.¹⁵⁹ Denne opfattelse er så meget mere interessant, som Sehested jo blev opdraget hos Holger Rosenkrantz og ægtede hans datter. Han digtede også et antal salmer til brug ved husandagterne på Rosenholm. I Karen Brahes Bibliotek opbevares også håndskrifter af ham.¹⁶⁰ Han tog altså helhjertet del i den puritaniserende bevægelse i Danmark. Med alt dette taget i betragtning må konklusionen være, at brugere af den danske fromhedslitteratur var sig et sikkert slægtskab med og lån fra romersk-katolske værker bevidst og ikke havde nogle problemer hermed.

7.9. De puritanske bøgers virkning

Ved slutningen af denne undersøgelse kan konkluderes, at koncentrationen om fromhedslivet i første halvdel af det syttende århundrede i Danmark var klart til stede hos et antal personer og til dem relaterede grupper. Egenskaberne i deres fromhedsliv er nævnt og diskuteret. Den danske udvikling forløb tydeligt parallelt med den tilsvarende i andre lande, og påvirkningen fra førreformatorisk fromhedslitteratur kan påvises. Fra 1646 blev den danske fromhed også synligt næret af oversatte puritanske opbyggelige bøger med tydelige reformerte kendetegn. Det er påfaldende, at der er danske fromme mennesker, der uden besvær genkender denne reformerte fromhed og tilegner sig den og bearbejder den. Fortalerne, de mange genoptryk og den intensive omgang for oversættere og læsere med disse værker taler deres tydelige sprog. Ikke blot engelske værker blev inkorporeret gennem dem, men også middelalderlig fromhedslitteratur og oversættelser af specifikke tyske forfattere fandt vej til den dansktalende verden. Også et reformert pietistisk værk af nederlandsk herkomst som *Christelycke zee-vaert* af Adam Westerman blev sammen med andre oversat fra nederlandsk til dansk.¹⁶¹ Ud fra oversætternes beskrevne arbejdsmåde og ud fra Anne Gøyes og Karen

159. Emil Gigas: *Grev Bernardino de Rebolledo, Spansk Gesandt i Kjøbenhavn 1648-1659*, Kjøbenhavn 1883, s. 34.

160. Det drejer sig bl.a. om: A IV,15-17 (bønner), A V,8 (rimet udgave af søndagsevangeliet), A VI,34-35 (dødstanker, som han trøstede sig ved) og C IV,48 (breve).

161. Jeg håber at kunne vende tilbage til dette andetsteds.

Brahes opbygning af et husbibliotek ses, i hvor høj grad bøger fra forskellige traditioner blev benyttet ligeligt.

Gennem alt dette træder den tidlige pietismes internationale karakter klart frem. Her afviger Danmark ikke fra andre lande. Bestemmende for optagelsen af en tekst i det danske korpus er først og fremmest genkendelse af det åndelige liv og ikke konfessionen, tidsperioden eller originalsproget. Det vigtigste problem, oversætterne stødte på, var det forhold, at de umuligt kunne overtage bestemte dogmatiske elementer, fordi de var i modstrid med den lutherske lære, eller at nogle afsnit ikke ville falde i god jord hos de enevældige danske konger. På følsomme punkter blev teksterne sædvanligvis tilpasset, men ellers gik de uforstyrret videre i dansk klædedragt på vejen til læsere og brugere. Og således kunne Ludwig Winsløw som nævnt skrive i 1705, at mange danske sognepræster allerede i anden halvdel af det syttende århundrede – altså længe før den lutherske pietisme etablerede sig i Danmark – gjorde intensiv brug af et værk af den pietistiske puritaner Daniel Dyke. Og den norske præst Samuel Bruun lod i 1693 vide, at han ikke kendte nogen 'sødere fryd' end at synge salmer af et 'ængsteligt bryst', hvilket han kombinerede med meditationer og bønner fra engelsk tradition.¹⁶² Den beskrevne fromhedspraktik i Danmark-Norge bekræfter, at der i flere lutherske lande før Spener var tale om en luthersk farvet pietisme, der tydeligvis blev stimuleret af den (reformerte) puritanske pietisme fra England.

I anden del af *Geschichte des Pietismus im achtzehnten Jahrhundert* behandles også det attende århundredes lutherske pietisme i Danmark-Norge. Desværre bliver den særlige danske forhistorie fra det syttende århundrede stort set overset i dette værk.¹⁶³ Kun i en sidebemærkning beretter forfatteren om en række oversættelser fra engelsk, der forbedrede den lutherske pietismes komme, men det eneste eksempel, han giver er dateret 1715.¹⁶⁴ Det er også undgået forfatterens opmærksomhed, at netop det største antal genudgivelser af puritanske oversættelser blev trykt mellem 1730-1740, da pietismen havde stor fremgang, stimuleret af kong Christian VI. Dette faktum indikerer tydeligt, at den lutherske pietisme selv på dette tidspunkt modtog stimulanser fra den puritanske pietisme. Denne form for historieskrivning skyldes den be-

162. S.O. Bruun: *Den siungende Tids-Fordrif*, Kjøbenhafn 1711, fol. A4v.

163. Jabukowski-Tiessen: *Pietismus*.

164. Denne sammenhæng er klarere skildret i *Den danske Kirkes historie*, V, København 1951, s. 11-44.

grænsende definition, som tyske forskere har hæftet på begrebet pietisme. Ved alene at anerkende Philipp Jacob Speners (1635-1705) fromhedsbevægelse som pietisme, synes der per definition ikke at eksistere nogen pietisme før 1675. Gennem den fascinerende publikation om Johann Jacob Schütz er det imidlertid blevet klart, at denne påstand ikke er holdbar for Tyskland.¹⁶⁵ For mig at se er situationen ikke anderledes for Danmarks vedkommende. Dette betyder ikke, at det nu allerede er helt tydeligt, på hvilken måde og i hvilket omfang de puritanske bøger har øvet indflydelse på den danske fromhed. Klarlæggelsen af disse forhold kræver en mere omfattende undersøgelse. Undersøgelsen, der er beskrevet i denne artikel, er første skridt på vejen.

Oversat fra nederlandsk af Johs. Enggaard Stidsen.

Fortegnelse over hyppigst anvendt litteratur og forkortelsesliste

Andersen, *Dansk Syn paa Fromhed* = J.O. Andersen, »Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid«. En kirkehistorisk Indledning til Kingo's »Siunge-Koor«, i: A.E. Sibbernens (red.): *Thomas Kingos aandelige Siunge-Koor*, København 1931, s. I-CII.

Andersen, *Rosenkrantz* = J. Oskar Andersen, *Holger Rosenkrantz den Lærde. En biografisk Skildring med Bidrag til Belysning af danske Kirke- og Studieforhold i det syttende Aarhundredes første Halvdel*, København 1896.

Appel, *Læsning* = Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2 bind, København 2001.

BD = Chr.V. Bruun, *Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den Danske Literatur fra 1482-1830*. 4 bind med supplement og register af L. Nielsen Kjøbenhavn, 1877-1914, 1931.

165. Andreas Deppermann: *Johann Jacob Schütz und die Anfänge des Pietismus*, Tübingen 2002.

BN = H. Pettersen, *Bibliotheca Norvegica*. Bd. I og III, København 1972 og 1973.

DBL = C.F. Bricka (red.), *Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814*. 19 bind, Kjøbenhavn, 1887-1905. Denne første udgave er digitalt tilgængelig på: <http://runeberg.org/dbl/>

DKH IV og **DKH V** = Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.), *Den danske Kirkes Historie*, bd. IV, København 1959 og bd. V, København 1951.

DP = G. Larsen, *Danske provinstryk*, 1482-1830. 6 bind, København 1994-2001.

EM = H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*. 9 bind, København 1924-1932.

Grane, Melanchthons prägender Einfluss = Leif Grane, »Melanchthons prägender Einfluss auf die Reformation in den skandinavischen Ländern«, *Melanchthon und Europa. 1. Teilband, Skandinavien und Mitteleuropa*, G. Frank & M. Treu, Stuttgart 2001, s. 11-26.

Grell, Bartholin = Ole Peter Grell, »Caspar Bartholin and the pious physician«, *Medicine and the Reformation*, red. O.P. Grell & A. Cunningham, London 1993, s. 78-100.

Helk, Studierejser I = Vello Helk, *Dansk-norske studierejser [I]: Fra reformationen til enevælden, 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet*, Odense 1987.

Helk, Studierejser II = Vello Helk, *Dansk-norske studierejser [II]: 1661-1813*, Odense 1991.

Jakubowski-Tiessen, Pietismus = M. Jakubowski-Tiessen, »Der Pietismus in Dänemark und Schleswig-Holstein«, *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, red. M. Brecht & K. Deppermann, Göttingen 1995, s. 446-455.

Jørgensen, Biblioteker = Ellen Jørgensen, »Danske adelige Biblioteker i det 17. Aarhundrede med særligt Henblik paa den teologiske Literatur«, *Dansk teologisk Tidsskrift* R3, 8 (1917), s. 244-250.

Kornerup, *Resen* = Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen. Studier over Kirke- og Skolehistorie i det 16. og 17. Aarhundrede*. 2 bind, København, 1928-1968.

Kornerup, *Opbyggelsesbøger* = Bjørn Kornerup, »To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede«. Udgivet og forsynet med Efterskrift ved Urban Schrøder, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7R.VI (1966-68), s. 70-84.

Lausten, *Church history* = Martin Schwarz Lausten, *A church history of Denmark*, Aldershot 2002.

Lindhardt, *Kirchengeschichte* = Poul Georg Lindhardt, »Skandinaviske Kirchengeschichte seit dem 16. Jahrhundert«, *Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch*. Bd 3, Lief. M3, Göttingen 1982, s. M236-M240.

Lyby & Grell, *Consolidation* = Thorkild Lyby and Ole Peter Grell, »The consolidation of Lutheranism in Denmark and Norway«, red. O.P. Grell, *The Scandinavian reformation from evangelical movement to institutionalisation of reform*, Cambridge 1995, s. 114-143.

McKenzie, *Catalog* = Edgar C. McKenzie, *A catalog of British devotional and religious books in German translation from the Reformation to 1750*, Berlin 1997.

Møller, *Doctrina* = Jens Glebe Møller, *Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi*, København 1966.

Nielsen, *Privatbiblioteker* = L. Nielsen, *Danske privatbiblioteker gennem tiderne*, København 1946.

Op 't Hof, *Puritanisme* = W.J. op 't Hof, »De internationale invloed van het Puritanisme«, W. van 't Spijker, R. Bisschop & W.J. op 't Hof, *Het Puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001, s. 271-384.

Petersen, *Afhandling* = Carl S. Petersen, *Afhandling til Dansk Bog- og Biblioteks Historie*, København 1949, s. 116-176.

Schönau, *Samling* = Friderich Christian Schönau, *Samling af Danske lærde Fruentimer*, 2 bind, København 1753.

Schrøder, *Spanier* = Urban Schrøder, »En Spanier i Danmark. Litterær Krypto-Katholicisme i ældre dansk Lutherdom«, *Dansk teologisk Tidsskrift*, 24, 1961, s. 24-42.

Sehested, *Cantsler* = Thyra Sehested, *Cantsler Christen Thomesen Sehested. En Beretning*, København 1894.

Van der Haar, *Beziehungen* = Jan van der Haar, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von (1600-1800)*, Ederveen 1997.

Zeller, *Frömmigkeit* = Winfried Zeller, »Protestantische Frömmigkeit im 17. Jahrhundert«, Winfried Zeller, *Theologie und Frömmigkeit. Gesammelte Aufsätze*, Marburg, 1971, s. 85-116.

Appendiks

Fortegnelse over danske oversættelser

Forklaring

I det følgende vises en oversigt over alle danske oversættelser, der blev udgivet indtil 1800. Denne fortegnelse knytter sig til den kortfattede kronologiske oversigt i 3.2. Oversigten er baseret på de udførlige analytisk-bibliografiske beskrivelser, der er udarbejdet i løbet af undersøgelsen. De er her begrænset til de vigtigste data og angivelse af de steder, hvor eksemplarerne befinder sig. Oversættelserne er ordnet alfabetisk efter forfatterens navn, og derpå efter titel. Hver ny titel begynder med et ¶-tegn. For hver (første) udgave af en oversættelse oplyses komplet titel med nogle bibliografiske enkeltheder og så vidt muligt oversætterens navn og den oprindelige engelske titel. Forfatteres og oversætteres navne er normaliserede. Ifald forfatteren ikke er nævnt i oversættelsen, bliver det navn, der er fundet gennem bibliografisk research, tilføjet i beskrivelsen. Navnet er placeret i overskriften til beskrivelsen af den enkelte bog og i bemærkningen: 'Forfatter:'. Såfremt ingen forfatter er fundet, er kun skrevet overskriften 'NN'. Endvidere henvises ved førsteudgaven til nogle bibliografiske opslagsværker, og endelig meddeles eksemplarenes findesteder, så vidt de er mig bekendt. Eventuelle genoptryk nævnes også, men her begrænset til impressum, format, antal sider samt findesteder. Såfremt intet fin-

dested er kendt, nævnes en bibliografisk henvisning. Det er tilstræbt at beskrive de første udgaver af oversættelserne indtil 1730 med bogen i hånden. Dette skete i samarbejde med Johs. Enggaard Stidsen i Odense. Eksemplarer beskrevet på denne måde er forsynet med en * foran forkortelsen for biblioteket. De øvrige beskrivelser er baseret på de pågældende bibliotekers online kataloger og på de herunder nævnte bibliografier. Udførlige beskrivelser vil også finde sted på websiden 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' (<http://www.ssnr.nl>)

Forkortelser for biblioteker

Gegnir	= Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík
KBB	= Karen Brahes Bibliotek, Odense
KBK	= Kongelige Bibliotek, København
MF	= Biblioteket Teologiske Menighetsfakultet, Oslo
Mindestue	= De stærke Jyders Mindestue, Gammelsole
MISJON	= Biblioteket Misjonshøgskolen, Stavanger
NBO	= Nasjonalbiblioteket, Oslo
SB Aarhus	= Statsbiblioteket, Aarhus
SDUB	= Syddansk Universitetsbibliotek, Odense
UBB	= Universitetsbiblioteket, Bergen
UBIT	= Universitetsbiblioteket, Trondheim
UHS	= Universitetsbiblioteket, Oslo

Forkortelser af bibliografiske opslagsværker

BD	= Chr. V. Bruun, <i>Bibliotheca Danica</i>
BN	= H. Pettersen, <i>Bibliotheca Norvegica</i>
EM	= H. Ehrencron-Müller, <i>Forfatterlexicon</i>
DP	= G. Larsen, <i>Danske Provinstryk 1482-1830</i>

Samt Eder. Thorsen
 Den *Eds. Hustru*
Sande
Gudfrygtigheds
Begyndelse og Fremgang
 udi

Et Menniskes Siæl,
 Meget opbyggelig forfattet i det Engelske Sprog
 af

Hr. D. Philip Doddridge,
 Offentlig Lærer i Theologien, samt Rector ved
 Akademiet i Northampton,

Men nu med en Fortale forøget
 Af Fordum Belædle Høyrerbærdige

Hr. Mag. Matthias Hviid,
 Kongelig Raad, Consistorial-Raad, General-Kirke-In-
 spectør, Provst over Holmens og Garnisonens Geistlige,
 samt Sogne-Prest ved Holmens Menighed
 i Kiøbenhavn,

Og af det Engelske med mueligste Gliid
 I det Danske Sprog
 oversat

af
G. E. Stanley,
 Fordum Professor ved det Kongelige Tegne-Academie
 paa Christiansborg-Slot i Kiøbenhavn.

Kiøbenhavn, 1761.

Trykt og bekostet af A. H. Godiche, med første Forleggers
 retmæssige Afstaelfe, og findes hos hanneu tilkiøbs.

Bibliografi

Richard Allestree (1619-1681)

¶ 1 Fruentimmerets Kald, i Tvende Parter, skrevet af den berømmelige Author af det velkiende skrift, *The whole duty of Man*, i England, og nu efter den Siette Edition, trykt udi Aaret 1682, i Amsterdam, oversat af Diderick de Thurah.

a: København, 1764. 8°; [8], 366 s.

Forfatter: Richard Allestree.

Oversætter: Diderich de Thurah.

Originalens titel: *The ladies calling* (Amsterdam 1682. The sixth impression).

Litt.: EM 8, 247.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. 51186 8°); **KBK**, Slotsholmen (4,-73 8°).

¶ 2 Mandfolkenes eller Herre-Mænds Kald, skrevet af den berømmelige Author til det i Engeland velkiendte Skrift, »*The whole duty of Man*« Oversat efter et af de første Oplag, trykt udi i London, af Diderik de Thurah.

a: København, Trykt udi det Kongelige Waysenhuses Bogtrykkerie [...] paa Oversætterens Bekostning, 1765. 8°; 319 s.

Forfatter: Richard Allestree.

Oversætter: Diderich de Thurah.

Originalens titel: *The gentleman's calling* (1660).

Litt.: EM 8, 247.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. 51188 8°); **UBIT** (Gunnerus, A 16020); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 All).

¶ 3 Den Videnskab at nyde en fornøvelig Sindsrolighed, skrevet af den berømde Autor til et foregaaende kaldet *The whole duty of man*, og til mere almindelig Brug efter 4den fierde Udgave til Oxford 1677. Oversat, tilligemed et Anhang af den tvende offentlige Taler over Hoymesse-Texterne paa 14. og 15. Søndag efter Trinitaties ved Richard Hagerup Volquartz capellan pro persona for Colding Menighed.

a: København, Tryckt hos Paul Herman Høecke, 1776. 8°; [15], 12-284, [2] s.

Forfatter: Richard Allestree.

Oversætter: Richard Hagerup Volquartz.

Originalens titel: *The art of contentment* (1675).

Litt.: BD 1, 289. BN 3, 3645. EM 9, 180.

I: **UBIT** (Gunnerus, A 14582); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Pak); **NBO** (NBO NA/A k 1847 [ib.]); **KBK**, Slotsholmen (4,-22 8°).

¶ 4 *The whole duty of man*, et menniskes Skyldighed imod Gud, sig Self og sin Næste, øjenskinlig og klarlig sat frem for alle, men færdelig for den eenfoldige, deede udi XVII. Capitler, af hvilke, naar et læsis hver Søndag, kand den heele Bog læsis igiennem tre gange om Aaret. Nyttelig at læse for alle. Der hos adskillige andægtige Bønner.

a: København, Aar 1686. Tryct hos Kongl. Majest. og Universit. Bogtr. Iohan Philip Bockenhoffer. 8° : A-2R*; 629, [1] s. Med frontispice.

Forfatter: Richard Allestree.

Oversætter: Tøger Reenberg.

Originalens titel: *The whole duty of man* (1658).

Litt.: BD 1, 282. EM 6, 433.

I: ***KBK** (A.6-9); **KBK**, UB-samlinger (Th. 48976 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 912 8°).

b: Kiøbenhavn, 1730.

l: **UBIT** (Gunnerus GO Ah8 Pac).

c: Kiøbenhavn, 1740. [2], 629 s.

l: **KBK**, UB-samlinger (Th. 48976 8°); **KBK**, Slotsholmen (4,-4 8°).

d: Kiøbenhavn, 1779. [2], 629 s. 3 Gang oplagt.

l: **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Pak); **KBK**, Slotsholmen (4,-4 8°).

Lancelot Andrewes (1555-1626)

¶ 5 Guds, Hærskarernis Herris Krigs Articul, opsat for sit Folck ved sin General Mosen udi V. Mos B. 20. Cap 23. v. forklaret aff Lancelot Andrevvs, forige Biscop til Winchester i Engelland, og efter Begiering af Engelske fortolket af P. Moller.

a: Kiøbenhavn, paa Autoris Bekostning, og findis tilkiøbs hos Christian Giertsen ved Høybroe. Prentet af Christian Wering Acad. Bogt Aar 1678. 8° : π⁸ A-D⁸ E⁴; [16], 72 s. Oversætter: Peder Møller.

Originalens titel: XCVI. Sermons, Sermons of repentance and fasting, nr 2 (1629).

Litt.: BD 1, 22. BN 3, 3031. EM 6, 48.

l: ***KBK** (A.1-34); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42480 8°); **KBK**, Slotsholmen (1,-84 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 85 8°).

¶ 6 En dobbelt Vin-Perse, den første i Iudæa, den anden i Idumæa, den ene en Saligheds, af Christi eget Vin eller Blood, den anden en Hævns, af fremmet eller hans Fien- ders Blood. I den første Lammets Blood, I den anden Dragens Blood, Apoc. 12. Ud- dragen af Esa. 63, 1. ved den Høylærde Engelskmand, L. Andreas. Og nu paa voris Danske Sprog ofversat af C. Sassius. Qvæ hic in nobile Esaiæ dictum concinne & or- thodoxe pius auctoris calamus conguessit, ut non lectu, ita non typis indigna judicantur. J. Bircherodius.

a: [København] Materien er fangelig i Hofmesters Bode i St. Peders Stræde hos C. Sass. 1692. 8° : A-C⁸; [48] s.

Forfatter: Lancelot Andrewes.

Oversætter: Conrad Sassius.

Originalens titel: XCVI. Sermons, Sermons of the Resurrection, nr 17 (1629).

Litt.: BD 1, 404. BN 1, 454. EM 7, 165.

l: ***KBK** (A 9-339).

¶ 7 En Tre-dobbelt Stierne, en Himmel-stierne, en Luft-stierne, en Morgen-stierne, samlet til et Mode udi en Barsel-stue, uddraget af Matth. 2. 1.2. ved en fornemme Høy- lærde Engelskmand, og translateret af C. Sassius. In expositione hac homiletica, qva facer Matthæi textus, de magorum orientaliu adventu, utiliter ac pie illustratur, nihil analogiæ fidei adversum sintoneri fateor. J. Bircherod.

a: Prentet i Kiøbenhafn af Christian Wering, Acad. Bogtr. Aar 1692. 8° : A-C⁸; [2], 44, [2] s.

Forfatter: Lancelot Andrewes.

Oversætter: Conrad Sassius.

Originalens titel: XCVI. Sermons, Sermons of the Nativity, nr 14 (1629).

Litt.: BD 1, 50. EM 7, 165.

l: ***KBK** (A. 1-111); **UBIT** (Gunnerus, LibR, Oct. 935); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 126 8°; 2 eks.).

Nathaniel Bacon (1593-1660)

¶ 8 Francisci Spiræ Fortuifelsis Historie udaff troværdige Skriffter ordentlig sammen-
dragen: oc til trycken paa Danske forfremmet ved J. Brunsmand.

a: Aar 1673. Prentet i Kiøbenhafn, af Christian Wering Acad. Bogtr. paa sin egen, oc
Christian Gertsens Bekostning, oc findis hos dennem tilkiøbs. 8° : A-D^k; [64] s.

Forfatter: muligvis Nathaniel Bacon.

Oversætter: Johan Brunsmand.

Originalens titel: A relation of the fearefull estate of F. Spira (1638).

Litt.: BD 1, 408; Sup. 84. EM 2, 125. BN 3, 3224; 3, 300; 3, 316.

I: ***KBB** (A.9-42).

b: Kbh., 1674.

Bem.: EM 2, 125. Intet findested er kendt.

c: Kiøbenhafn, Prentet af Christian Wering, 1684. 8°; [2], 89, [3] s.

I: **UBIT** (Gunnerus, LibR Oct. 353); **KBK**, UB-samlinger (Biogr. 69145 8°).

d: Kiøbenhafn, iryct af Just Jensen Høg, Acad. Bogtr., 1698. Tredie gang paa ny ofver-
seet og forbedret. 8°; [2], 94 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-48 8°); **KBK**, UB-samlinger (Biogr. 69145 8°).

Richard Baxter (1615-1691)

¶ 9 En alvorlig Opvækkelse af Sikkerheds og Lunkenheds Søvn til Salighedens Søg-
ning fremstillet udi Richard Baxters aanderige Bog kaldet De Helliges ævige Roe, dens
3die Partes 5te og 6te Capitler. Af det Engelske i det Danske Sprog oversat og til Tryk-
ken befordret af Jan Larsen Backer.

a: Kiøbenhavn, trykt og bekostet af Andreas Hartvig Godiche, boende i Skindergaden
næst ved dor Frue Skole og findes hos hannem tilkiøbs, 1740. 8°; 96 s.

Oversætter: Jan Larsen Backer.

Originalens titel: The saints everlasting rest (1649).

Litt.: BD 1, 405. EM 1, 187.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis, 42508 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°); **UBIT** (Gun-
nerus, GO Ah8 Bax).

¶ 10 En Christens Omgang med Gud, eller Eenligheds Anvendelse paa Omgang med
Gud, [...].

a: København, [1759].

Oversætter: Erik Pontoppidan.

Originalens titel: The christian's converse with God (1693).

Litt.: **BD 1, 405**; EM 6, 332.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42534 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°).

¶ 11 En fattig Mands Huus-bog, lærende hvorledis mand skal blive en sand christen,
hvorledis mand skal leve en sand Christen, hvorledis mand skal døe en sand christen.

a: Kiøbenhavn, trykt og bekostet af Pet. Nørvig i Vimmelskaftet, Aar 1715. Og findes
hos hannem tilkiøbs. 8° :)(* A-21^k; [16], 499, [13] s. Med gravure.

Forfatter: Richard Baxter.

Oversætter: Eiler Hagerup.

Originalens titel: A poor man's family book (1674).

Litt.: BD 1, 405; Sup. 83. EM 3, 345. BN 3, 1489-1492.

I: ***KBB** (A.9-22); ***Mindestue** (12); **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°); **KBK**, UB-samlin-
ger (Th. bis 42530 8°).

b: Kiøbenhavn, trykt og bekostet af Pet. Nørvig, 1717. 8°; 501, [10] s.

l: **NBO** (NBO NA/A 6346 [ib.]).

c: Kiøbenhavn, 1727. Hos Hieronymus Christian Paulli Kongl. Majts. Universitets Boghandler. 8°; [18], 5-471, [9] s.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°).

d: Kiøbenhavn, 1731. 8°; [24], 498, [13] s.

l: **KBK**, UB-collecties (Th. bis, 42530 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°).

e: Kiøbenhavn, 1737. Hos sal. Hieron. Christ. Paulli Efterleverske 1737. 8°; [2], 498, [12] s.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°).

f: Kiøbenhavn, Trykt hos L.N. Svare, og findes hos hannem til Kiøbs. [imellem 1757-1777]. 8°; [2], 498, [12] s.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°).

¶ **12** Nu eller Aldrig, over Præd. B. 9, 10. Af det Tydske i det Danske Sprog overs.

a: Kbh., 1740. 8°.

Originalens titel: Now or never (1662).

Litt.: BD 1, 405.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°).

¶ **13** Tvende opbyggelige Traktater Richard Baxters (fordum Hof-Præst i England); Den Første om Himmelske Betragtninger; Den Anden om Troens Liv; tilforn skrevne paa Engelsk, men nu til fleeres Nytte oversatte i det danske Sprog.

a: København, 1738. [12], 180 s.

Oversætter: Peder Stochemarch.

Originalens titel: The duty of heavenly meditation (1671) og: The divine life (1664).

Litt.: BD 1, 405. EM 8, 49.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-33 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 1040 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42526 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Bax); **UHS** (Mag313 D 274 Bax).

Lewis Bayly (d. 1631)

¶ **14** Praxis pietatis det er: Gudfryctigheds Øffuelse, huorledis en troendis Christen oc it Gvds Barn, udi Guds oc sin egen Kundskab kand forfremmis, sit Liff daglige udi en sand Guds fryct anstille, med en roelig Samvittighed fremdrage, oc saligen Ende. Sampt der hosføyede skøne aandectige oc trøstige Bønner. Først beskreffuit paa Engelsk, siden paa Tydsk, oc nu paa Danske vdsat. Cum Gratia et Privileg. Ser. Reg. Majest.

a: Prentet i Kiøbenhaffn, aff Georg Lamprecht, Aar 1646. Oc findis hos hannem til kiøbs. 8° : a-c⁸ A-3C⁸; [48], 775 [= 774], [10] s.

Forfatter: Lewis Bayly.

Oversætter: Mette Gjõe.

Originalens titel: The practise of pietie (1612)

Litt.: BD 1, 405. EM 3, 221.

l: ***KBK** (A.9-24); **KBK**, Slotsholmen (5,-34 8°) Bem.: Oc findis hos Jochim Moltken til kiøbs; **UBIT** (Gunnerus, LibR Ah8 Bay).

b: Kbh., 1666. 8°; [47], 778, [6] s.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-34 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 917 8°); **UBIT** (Gunnerus, LibR Ah8 Bay).

c: Kbh., 1705.

l: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42556 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-36 8°).

William Beveridge (1636-1708)

¶ 15 Jeg er som er. 2 Mose Bogs 3 Cap. i det 14 Vers. Endeel af Biskop Beveridges Tale derover i hans Engelske Prædikeners 2den Tomes første.

a: Tronhiem, 1771. Trykt hos Jens Christ. Winding, og faaes tilkiøbs hos Ham. 8°; [8] s. Originalens titel: The works, containing all his sermons, vol. 2: Sermon CIV. The nature, extent, and polity of God's kingdom on earth (1720).

Litt.: BN 1, 34.5.

I: **UBIT** (Gunnerus LibR Oct. 646).

James Blair (1656-1743)

¶ 16 Vor Frelseres guddommelige Prædiken paa Bjerget, som indeholdes i det V., VI. og VII. Capitler af St. Matth. Evang. forklaret og Øvelsen deraf anpriist i adskillige Prædikener i 4 Tomer, for hvilke er indført et summarisk Indhold af den gandske Prædiken paa Bierget ... 1-4 Tome. Paa Dansk oversat af Dideric de Thurah.

a: Kbh, 1761. 8°; 4 bind.

Oversætter: Diderich de Thurah.

Originalens titel: Our Saviour's sermon on the mount (1722-23).

Litt.: BD 1, 478. EM 8, 247.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 18828 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO A18 Bla); **Gegnr** (LBTHL ERF 252 Bla).

John Bunyan (1628-1688)

¶ 17 Christi Kierligheds ømmeste hierte, eller Johannis Bunians Omvendelses-Historie, aabenhierdig og omstændelig fortalt af Forfatterens egne Erfarenhed.

a: København, 1773.

Oversætter: Niels Prahl.

Originalens titel: Come and welcome to Jesus Christ (1678).

Litt.: BD 1, 408. EM 6, 358.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42628 8°).

¶ 18 Det Gud velbehagelige Offer: eller et sønderbrudt Hjertes Fortreffelighed, Johan Bunjan, Oversat.

a: København, 1779. 135 s.

Originalens titel: The acceptable sacrifice (1689).

Litt.: BD 1, 408. EM 6, 359.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42634 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-51 8°); **Gegnr** (LBTHL ERF 242 Bun).

¶ 19 Den hellige Krig, hvorledes den bliver ført af Jesu Christo, den evige og almægtige Konge, imod Diævelen, Mørkets Fryste, om og over den menneskelige Siæl. Først paa Engelsk forfattet af Johannes Bunian, Prædikant til Betfort. Nu videre alle, som heller under Christo volle føre et saligt, end under Satan et usaligt Levnet, til Nytte paa Tysk oversat, og nu af Tydsk fordansket ved een, som i sit Hierte glæder sig ved Jesu Seyer.

a: Kiøbenhavn, 1771 trykt og findes tilkiøbs hos T. Borups Efterleverske, boende i Store Heiliggeist-Strædet. 8°; 414 s.

Oversætter: Johannes Siverud.

Originalens titel: The holy war (1682).

Litt.: BD 1, 408. BN 3, 451. EM 7, 367.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42630 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-51 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Laf8g Bunyan).

¶ **20** Den himmelske Løber, eller en Beskrivelse over et Menneske som tragter efter Himmelen og opnaar den. Tillige med Veien hvorpaa han løber, samt Fodsporene hvorudi han træder, saa og nogle Anviisninger hvorledes han haver at indrette Løbet, at han kan faae fat paa Klenodiet. I al Korthed viist, og fordem i det Engelske Sprog udgivet af Johannes Bunjan. Men nu til de Sikkres Opvækkelse, af Tydsk i Dansk oversadt.

a: Trykt og findes tilkiøbs hos Johan Rudolph Thiele, boende i Store Helliggeiststræde. Kiøbenhavn, 1772. 8°; 80 s.

Oversætter: Johannes Siverud.

Originalens titel: The heavenly foot-man (1698).

Litt.: BD 1, 408. BN 3, 452. EM 7, 367.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42644 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-50 8°).

¶ **21** Mr. Qvaats Liv og Død, eller en ugudeligs Reyse til den ævige Fordervelse forestillende en uigienfødt Siels gandske Tilstand ved adskillige dertil tienende Fortællelser. Først i det Engelske Sprog beskrevet af m. Johannes Bunian, siden for sin nyttes Skyld oversat i det Tydske, og nu endelig i det Danske Tungemaal bekendtgjort, afdeelt i Capitler, og mindre Afdelinger, med nogle Anmerkninger oplyst af J.P.J. s.s. th. studios.

a: Kiøbenhavn, 1764. Trykt og bekostet af L.L. Heiden, boende i Peder Hvitfeldt-Strædet, og findes sammesteds tilkiøbs. 8°: a* b⁴ A-Q* R⁴; [24], 262, [2] s.

Oversætter: Jens Pedersen Juul.

Originalens titel: The life and death of mr. Badman (1680).

Litt.: BD 1, 408. EM 4, 329.

I: ***Mindestue** (2); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42626 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-51 8°).

¶ **22** En Pillegrims Fremgang fra denne Verden, til den tilkommende. Fremsat under en Lignelse af een Drøm, hvor udi er aabenbaret hans Udgangs Maade, hans farlige Reyse, og trygge Hiemkomst til det begierte Land. S sammensat paa Engelske aff Johan Bunian prædicant til Bettfort. Oversat af det Engelske i det Danske Sprog af Jens Godsen. Christi Ords ringe Tiener udi Vang oc Thorup i Aalborg Stift.

a: Kiøbenhafn, paa Autoris oc Christian Geertzens Bekostning. Tryckt hos Iulius Frantz Klug, Aar 1704. 8°: a* (-a8) b⁴ A-P* Q⁴; [24], 246, [2] s. Med 8 gravurer. Med frontispice og titel: Een Christens Reijse til det ævige Liv.

Oversætter: Jens Godsen.

Originalens titel: The pilgrim's progress (1678).

Litt.: BD 1, 408. EM 3, 236. BN 3, 3158a; 3, 2061a.

I: ***KBB** (A.9-46 [1]); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42618 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-50 8°).

b: Kiøbenhavn, tryckt udi Sl. J.P. Bockenhoffers Bogtrykkerie, og findes sammesteds tilkiøbs, 1722. 8°; [1], 238 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-50 8°).

Anden Part

¶ **23** Den anden Part af Pillegrimmerns Fremgang fra denne Verden til den tilkommende, fremsat under een Lignelse af en Drøm, hvorudi er aabenbaret den Christens Hustruis og fire Børns farlige Reyse og trygge Hiemkomst til det begierte Land, forfærdiget af Johan Bunian prædicant til Brettfort, men af Engelske i det Danske Sprog med

Flid oversat og i meget formeeret og forbedret af Jens Godsen, Guds Ords ringe og ufærdige Tiener udi Vang og Thorup og Proust udi Hunneborg Herred. Med 8 gravurer.
a: Kiøbenhafn, paa Autoris egen Bekostning tryckt hos Iulius Frantz Klug, Aar 1707.
 8° : a-b⁸ A-Q⁸ R²; [32], 258, [2] s.

Med frontispice og titel: Den anden Part af den Pillegrims Fremgang til Himmelen.

Oversætter: Jens Godsen.

Originalens titel: The pilgrim's progress (1678).

Litt.: BD 1, 408. EM 3, 236. BN 3, 3158b; 3, 2061b.

I: ***KBB** (A.9-46 [2]); **KBK**, Slotsholmen (5,-50 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42618 8°).

b: Kiøbenhavn, 1722. 8°; 240 s.

In: **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-50 8°).

Samlet udgave

¶ **22/23** En Pillegrims Fremgang, det er en sand Christens Reyse fra denne til den tilkommende Verden; I tvende Parter fremsat under en Lignelse af en Drøm, hvorudi forestilles under mange Lignelser, hvad der kand vederfares en Christen fra hans omvendelses første begyndelse, indtil hand efter mange slags fristelser, kamp og gienvordighed omsider opnaaer sin troes ende og maal, som er den evige Salighed. Sammenskrevet paa Engelske af Johannes Bunian, prædicant til Betfort. Nu paa ny igiennemseet, afdeelt i Capitler og mindre Afdelinger, saa og med mange udleggelser, til Leserens des større nytte og opbyggelse forsynet, og til trykken befordret. Selges her uindbund: for 24 Skilling Danske.

c: Kiøbenhavn, trykt udi det Kongl. Wäysen-Huuses Bogtrykkerie, og paa dets forlag. 1732.
 12°: π^2) (* A-2B⁸ 2C²; [20], 604 s. Med frontispice og titel: En Christens Reyse til det evige Liv. Beskreven af Iohannes Bunian.

Oversætter: Jens Godsen.

Originalens titel: The pilgrim's progress (1678).

Litt.: BD 1, 408; Sup. 84. EM 3, 236.

I: ***SDUB** (Stiftsbibliotek, m24 Bu51 pi 1732); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42618 8°).

d: København, 1744.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42618 8°).

e: København, Waysenhuset, 1767. 8°; 603 s.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42618 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-50 8°); **UBIT** (Gunnerus GO Ah8 Bun).

¶ **24** Johannes Bunians udførlige Levnet og Død, eller Guds Naade, som strekker sig endog til de største Syndere. Det er, en sandfærdig Fortælling om Forfatterens første Dragelse og hans videre Fremgang i Naaden, Sammenskrevet af ham selv paa Engelsk siden oversat paa andre Sprog, og nu endelig paa Dansk.

a: Kiøbenhavn, 1772. 8°; 148 s.

Oversætter: Niels Prah.

Originalens titel: Grace abounding to the chief of sinners (1666).

Litt.: BD 1, 408. EM 6, 358.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42640 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-51 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Laf8g Bun).

b: Kiøbenhavn, Thiele, 1774. 148 s.

Bem.: Bibliografiske oplysninger ikke fundet.

I: **UBIT** (Gunnerus, GO Laf8g Bunyan).

Willam Cowper (1568-1619)

¶ 25 Aandelig Anatomie, det er: en Beskrivelse paa en sand Christen i al hans Vandring, og efter alle hans Lemmer, fuld af aandelig Underviisning, til at erlange det evige Liv. Først skreven paa Engelsk. Nu til fleres Opbyggelse fordansket. Selges her u-indbunden for 1. Mark danske.

a: Kiøbenhavn, udi det Kongel. Waysen-huses Bogtrykkerie, og paa dets Forlag, trykt af Gottmann Friderich Kisel, 1741. 8° :)(-2)(^{*} A-S^{*}; [32], 288 s.

Forfatter: W. Cowper.

Oversætter: formodentlig Jacob Møller.

Originalens titel: Anatomie of a christian man (1611).

Litt.: BD 1, 442. EM 6, 42.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43850 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-221 8°).

Arthur Dent (ca.1553-1607)

¶ 26 Den sande Omvendelsis Vey, hvorpaa et christeligt Gemytte til Guds Velbehag sin Lifvis Tid kand vandre ved Arthur Dent Guds Ordis Tienere, beskrefven paa Engelske Sprock, oc for sin Værdigheds skyld ofver tredifve gange tryckt. Men siden ofversat paa Høy Tydsk af en sandheds Elskere oc Bekiendere. Nu endelig nogenlunde paa Danske udsat af Een, som udi Lifsens Kilde Søger Trøst.

a: Kiøbenhafn, Aar 1684. Bekostet af Kongl. Mayest. Boghandler Daniel Paulli, boendis ved vor Frue Skole. Tryct hos Ioh.Ph. Bockenhoffer, K.M. oc Un. Bogtr. 12° : A-F¹²; 144 s.

Oversætter: Lauritz Knudsen Thrøstrup.

Originalens titel: A sermon of repentance (1582).

Litt.: BD 1, 410. EM 8, 237.

I: ***KBB** (A.9-50); **KBK**, Slotsholmen (5,-62 8°).

b: Kbh., 1738.

Bem.: BD 1, 410. EM 8, 237. Intet findested bekendt.

Philip Doddridge (1702-1751)

¶ 27 Philip Doddridge, hans Betragtninger over Jesu Magt og Naade til at giøre salig, For sin Fortreffeligheds Skyld oversat paa Dansk.

Kiøbenhavn, sælges udi Sal. [Gabriel Christian] Rothes Enkes Boglade i No. 11, 12 og 13. paa Børsen. 1760. Colofon: Trykt hos Jonas Lindgren, det ridderlige Academies Bogtrykker. a: Sorøe 1760. 8° : a-b^{*} A-R^{*}; [32], 272 s.

Originalens titel: Ten sermons on the power and grace of Christ (1736).

Litt.: BD 1, 410. DP, So 281.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-63 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42730 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Dod).

¶ 28 D. Philipp Doddridge's forhen offentlig Lærers til Northamton, Hellige Taler over udvalgte evangeliske Sandheder; først oversatte i Tydsk med en Fortale af Friderich Eberhart Rambach. Og til fleres Opbyggelse igien oversatte paa Dansk.

a: Kiøbenhavn, 1770. Trykt og bekostet i Det Kongelige Universitets Bogtrykkerie af A.H. Godiches Efterleverske, som først Forlægger, ved Friderich Christian Godliche. 8° : a-b^{*} (a1 + χ^d) A-2L^{*}; [40], 525, [19] s.

Oversætter: Jochum Steen Monrad.

Originalens titel: The principles of the christian religion (1748).

Litt.: BD 1, 488. EM 5, 418.

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket 24 Do27.2h); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 19060 8°); **KBK**, Slotsholmen (6:1,-125 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO A18 Dod); **UBB** (UBBHF XXb); **Gegnir** (LBTHL ERF 252 Dod).

¶ 29 Den sande Gudfrygtigheds Begyndelse og Fremgang udi et Menniskes Siæl, meget opbyggelig forfattet i det Engelske Sprog af hr. d. Philip Doddridge, offentlig lærer i theologien, samt rector ved academier i Northampton, men nu med en Fortale forøget af velædle høyaerværdige hr. mag. Matthias Hwiid, kongelig majsts consistorial-raad, general-kirke, inspector, provst over Holmens og guarnisonens geistlige, samt sognepræst ved Holmens menighed i Kiøbenhavn, og af det Engelske med mueligste Fliid i det Danske Sprog oversat af Sim. Carl Stanley, professor ved det kongelige Tegne-academie paa Christiansborg-slot i Kiøbenhavn.

a: Kiøbenhavn, trykt hos Andreas Hartvig Godiche, boende i Skinder-Gaden, 1753. 8° : =^s A-2P^s; [16], 608 s.

Oversætter: Simon Carl Stanley.

Originalens titel: The rise and progress of religion in the soul (1745).

Litt.: BD 1, 410. EM 7, 472.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42735 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-63 8°); **UBIT** (Gunnerus, GOAh8 Dod).

b: Kiøbenhavn, 1761. Trykt og bekostet af A.H. Godiche, med første Forlæggers retmæssige Afstaaelse, og findes hos hannem tilkiøbs. 8° :)(^s A-2P^s; [16], 608 s.

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket, m24 Do27.2 s); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Dod); **MIS-JON** (Misjon PT92 Do [t0000/10365]); **Gegnir** (LBTHL ERF 242 Dod).

c: Kiøbenhavn, 1780.

Bem.: BD 1, 410. EM 7, 472. Intet findested bekendt.

¶ 30 Hr. Philip Doddridge, doctor i den hellige Skrift og offentlig Lærer til Northampton i Engeland, hans Taler til Ungdommen, som for deres Vigtigheds Skyld, og i Haab om megen Opbyggelse først ere oversatte af det Engelske Sprog af Friderich Eberhard Rambach, Kongelig Preusisk Consistorialraad, over-Dompræst og Indspector i Hertogsdommer Magdeburg, men nu paa Dansk til Trykken overleverede af S. Heegaard.

a: Sorøe 1767, trykt hos Ionas Lindgren, det Ridderlige Akademies Bogtrykker. 8° :)(^s A-2H^s; [16], 494 [= 496] s.

Oversætter: Stephan Heegaard.

Originalens titel: Sermons to young persons (1737).

Litt.: BD 1, 488. EM 3, 468. DP, So 418; So 539a.

I: ***SDUB** (Stiftsbibliotek, m24 Do27.2 t); **KBK**, Slotsholmen (61:1,-125 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO A18 Dod); **UBB** (UBBHF XXb).

b: Med første Forleggers Afstaaelse til Hof-Boghandler Johan Gottlob Rothe, og sælges i hans Boglade i No. 8 paa Børsen. Kiøbenhavn 1773. 8° :)(^s A-2H^s; [16], 494 [= 496] s.
Bem.: Titeldugave fra editionen: Sorøe 1767.

I: **KBK**, Slotsholmen (61:1,-125 8°).

Daniel Dyke (ov. 1614)

¶ 31 Hiertets Selfbedragelse. Eller Selfbedragelses Hemmelighed, nemlig hvorledes et Menniske udi sin Saligheds Sag sig self bedrager. Af det Engelske Skrift, kaldet Danielis Dyke Nosce te ipsum, udsat, oc efter Troens Regel formeret, forandret oc forbedret af Ludwig Winslow.

a: Kiøbenhavn, Aar 1706. Forlagt af Ioachim Schmetgen, oc findes hos hannem til Kiøbs

ved Nicolai Kircke. 8° : a-c⁸ χ² A-3E⁸ 3F⁶; [52], 288, [2], 289-606, [2], 607-812, [12] s.
Oversætter: Ludwig Winslow.

Originalens titel: The mystery of self-deceiving (1614).

Litt.: BD 1, 410; Sup. 84. EM 9, 129.

I: ***KBB** (A.9-67); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42790 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-64 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 931 8°).

b: Kbh., 1729. [48], 822 s.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42790 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-64 8°).

c: Kbh., 1737.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-64 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42790 8°).

Daniel Featly (1582-1645)

¶ 32 Famulus pietatis eller en Tienere som leverer sin Herre en Haand-Bog, til privat Devotion forsiunet met Paamindelser, Psalmer og Bønner, som passer sig paa Dagene udi Ugen, paa Fæstene udi Meenigheden og Fasten. Skreven paa Engelsk af Daniel Fiatly, Doctor Theologiæ, mens nu paa vor Danske Maal oversat af Conrad Sass. Pulchra sunt, & ad devotionem bene composita, qvæ hic Pietatis famulus piis mentibus suppetitat, ut non inutilis censeri hæc opera debeat, qvam in transcribendis & lingva vernacula reddendis posuerit præstantissimus Sassius, [...] no quid peregrinæ religionis versioni vernaculæ admisceretur. Sic censeo J. Baggerus, D.

a: [København, C. Sassius, imellem 1691-1693]. 8°: A-H⁸; 128 s.

Oversætter: Conrad Sassius.

Oversat fra en del af: Ancilla pietatis; or the hand-maid to private devotion (1625).

Litt.: EM 7, 165.

I: ***KBB** (A.7-33); ***KBB** (A.7-32); **UBIT** (Gunnerus, LibR, Oct. 935).

¶ 33 Et gyldene Røgelse Altar, paa hvilket Herrens aandelige Præster daglig kand op-offre deris Morgen- og Aften-bønner, til en sød og behagelig Lugt for Herren, som er en Deel af Famulus pietatis, skreven paa Engelsk af Daniel Fiatly, og oversat paa voris Danske Maal af C. Sassius.

a: Kiøbenhavn, Aar 1703, trykt hos Willards Albretsen Jersinus, Universit. Bogtrycker. 8° : π¹ (-π 4))(* A-K⁸ L⁴; [22], 172 [=168] s.

Oversat fra en del af: Ancilla pietatis; or the hand-maid to private devotion (STC 10725-10729; 1625).

Oversætter: Conrad Sassius.

Litt.: BD 1, 308. EM 7, 165 en 167.

I: ***KBB** (A.7-34); **UBIT** (Gunnerus, GO An8 Fia).

John Flavel (1628-1691)

¶ 34 Een sand Christen eller een Christens store Gierning forklaret og paadreven af Ordspr: 4, 23. Forvar dit Hierte, etc. Som et tienligt og egentligt Middel til at oprette den forfaldne Gudfrygtigheds Kraft iblant mange af disse Tiiders Christne, og vedligeholdte den samme i de troendes Hierter. Skrevet paa Engelsk af John Flavel og paa Dansk oversat af Hans Christian Schiern, Sogne-Præst for Haarslef Meenighed i Fyhn. a: Trykt i Odensø 1750 paa Oversætterens Bekostning af Peder Wilhelm Brandt. 8°; [16], 284, [2] s.

Oversætter: Hans Christian Schiern.

Originalens titel: A saint indeed (1668).

Litt.: BD 1, 411. EM 7, 221. DP, Od 204.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42830 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-73 8°).

James Fordyce (1720-1796)

¶ 35 Prædikener for unge Fruentimmer. Oversat af det Engelske paa Tydsk, og nu fordansket.
a: Kbh., 1769. 2 dele i 1 bd.

Originalens titel: Sermons to young women (1756).

Litt.: BD 1, 491; Sup. 449.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 19230 8°); **KBK**, Slotsholmen (6:1,-148 8°).

Thomas Fuller (1608-1661)

¶ 36 Gode Tancker udi onde oc verre Tjder, som bestaar udi adskillige gudelige Betænkninger, beskreffvid paa Engelsk aff Thomas Fuller, theol. licent. Dennem til Behag som gierne ved gode Tancker end oc paa den gode Dag, vilde berede sig til at tage mod onde Tjder, oc udi de onde Dage sig befitte ved det gode at trøste oc opholde. Paa Danske Sprog udsat aff erlig oc velb. Iomfru sal. Elisabeth Tott, oc nu til Trycken befordret ved Th. Bartholinum.

a: Prentet i Kiøbenhaffn hos Iørgen Lamprecht, paa Iochim Moltkens Bogh. Bekostning, Aar 1664. 12° : A⁸ B-P¹² Q⁴; [360] s.

Oversætter: Elisabeth Thott.

Originalens titel: Good thoughts in bad times (1645).

Litt.: BD 1, 412. EM 8, 234.

I: ***KBB** (A.9-84); **KBK**, Slotsholmen (5,-76 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42850 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 775 8°).

b: Kbh., 1682-83. 144, 156 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-76 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42850 8°); **KBK**, Slots-holmen (Hielmst. 986 8°).

Edmund Gibson (1669-1748)

¶ 37 Trende Hyrde Breve skrevne saavel til Advarsel imod Vantro, som til Stadfæstelse af den aabenbarede Religions Sandhed, af det Engelske i det Danske Sprog oversatte af Thomas Hee, med en Fortale af Jørgen Hee.

a: Kbh., 1771. [24], 310, [1] s.

Oversætter: Thomas Hee

Originalens titel: (formodentlig) Five pastoral letters (1749).

Litt.: BD 1, 180. EM 3, 466.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. 53420 8°); **KBK**, Slotsholmen (3,-34 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 796 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ai8 Gib).

Thomas Gouge (1609-1681)

¶ 38 En christelig Huus-Fader eller Formaning til alle gudfryctige Huus-Fædre, huorle-dis de med deris Huus dagligen skulle tiene Gud. Af Engelsk udsat paa Tydsk af Ant. Brunsen, og nu paa Danske ved dend, der af Gemøt forønsker hver Mand et gudeligt Lefnet og Hans Huuses Velstand.

a: [Kiøbenhavn, 1675]. 12° : A-G¹²; [20], 142, [6] s.

Forfatter: Thomas Gouge.

Oversætter: Hans Hansøn Vindekilde.

Originalens titel: Joshua's resolution (1663).

Litt.: BD 1, 301. EM 9, 106.

I: ***Mindestue** (65); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 1028-8°).

b: København, 1676. 12°; 142 s.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-79 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. 51170 8°).

c: København, 1735. Nu paa ny igien oplagt.

l: **KBK**, Slotsholmen (5,-79 8°).

d: København, 1739. 8°; 96 s. Nu paa ny igien tredie gang oplagt. Dette Oplag blev bekostet af P. Hersleb.

l: **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 1040d-8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-79 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. 51170 8°).

¶ 39 Et ord til Syndere, og et Ord til de Hellige, hvoraf det første har sin Hensigt til at opvække sikkere Synderes Samvittighed; men det andet til at anvise og opmuntre de Fromme og Igienfødte til at i agt tage adskillige særdeles Pligter. Først opsat i det Engelske Sprog af Thomas Gouge, fordum lærde og gudfrygtige theologo i London, men siden for sin fortreffeligheds og i sær evangeliske og grundige forestillelses Skyld, oversat i det Tydske, og med en Efterretning om Forfatterens opbyggelige og u-gemene Levnet udgivet af Christian Zacharias Schultzen, og nu endelig paa Dansk oversat.

a: København, trykt paa Jacob Preusses, Univ. Boghandlers, Bekostning, 1741. 8° :)(-3)(* 4)(⁴ A-U⁸ X⁴; [56], 328 s.

Oversætter: Christian Zacharias Schultz.

Originalens titel: A word to sinners and a word to saints (1668).

Litt.: BD 1, 413.

l: **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 718 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-79 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42910 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis. 42010 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Gou).

Joseph Hall (1574-1656)

¶ 40 Characterer eller Kiende-merker paa Dyder og Lyder, udi tvende Bøger forfattet af Joseph Hall, og translaterede af det Engelske paa det Danske Sprog af Enwaldo Brochmand j.u. licentiato Anglo-Dano.

a: Kjøbenhavn, trykt af Jørgen Maths. Wering, Aar 1710. 12° : a⁶ A-D¹² E⁶; [12], 106, [2] s.

Oversætter: Enevold Hansen Brochmand.

Bem.: Denne oversættelse er uafhængig af Morten Nielsens oversætt. fra 1689.

Originalens titel: Characters of vertues and vices (1608).

Litt.: BD 1, 289. EM 2, 76.

l: ***KBK** (A.6-21); **KBK**, Slotsholmen (4,-24 8°).

¶ 41 Dydernis oc Lasternis Kiende-tegn, der hos det menneskelig Lefnet, kortelig paa Danske udsat aff M. N.

a: Kjøbenhaffn, prentet aff Christian Wering Univ. Bogtr. Aar 1689. Paa Christian Geertsons Bekostning oc findis hos hannem tilkiøbs. 12° : a¹² b⁶ A-H¹² χ¹; [36], 192, [2] s. Forfatter: Joseph Hall.

Oversætter: Morten Nielson.

Bem.: Denne tekst blev på ny oversat og udgivet af E.H. Brochmand i 1710 (se ovf.).

Originalens titel: Characters of vertues and vices (1608).

Indeholder også: 'Det menneskelig Lefnet' (s. 147-184) hvis herkomst er ukendt.

l: ***KBK** (A.6-20); **KBK**, Slotsholmen (14,-367 8°).

b: Kbh., 1738. 8°; [24], 168 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (14,-367 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. 50057 8°).

¶ 42 Korte Betenkninger oc Indfald om allehaande forekommende Ting oc atskillige Tilfald. Sammenskrefne først udi Engelske oc siden paa Latinske Tungemaal af Joseph Hall Biscop til Excester udi Engelland. Paa Danske ofversatte til gode oc gudelige Tankers Opmuntring.

a: Kiøbenhafn, Aar 1685. Findis tilkiøbs hos Christian Geertsen. Tryckt hos Joh. Phil. Bockenhoffer, Kongl. Maytt. oc Universit. Bogtr. 12° : A-K¹²; 229, [11] s.

Bem.: Denne udgave indeholder 133 i st.f. 140 meditationer

Oversætter: Niels Lauridsen.

Originalens titel: Occasionall meditations (1630).

Litt.: BD 1, 414. EM 5, 106.

I: ***KBB** (A.9-97); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42960 8°).

¶ 43 Raad imod all Bekymring, eller: en liden Tractat om Sindets Fornøyelse, udi hvad Tilstand mand er meget bequem udi disse onde oc vanskelige Tider. Beskrivit paa Engelsk af Joseph Hal [...] dennem til beste, paa Danske udsat [...] af] Bed oc Troe.

a: Kiøbenhavn, Prentet hos Meinh. Marzan 1654. [1] bl., [10], 156 s.

Oversætter: Birgitte Thott.

Originalens titel: The remedy of discontentment (1645).

Litt.: BD 1, 413; Sup. 85. EM 8, 233.

I: **UBIT** (Gunnerus, GO LibR Oct. 584).

b: Kiøbenhavn, Prentet hos Meinh. Marzan, 1658. [10], 156 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 868 8°); **UHS** (UHS Mag313 D 274 Hal).

c: Prentet i Kiøbenh. af Christian Werin[g], paa Joachim Moltkens Bekost. Aar 1663. 12° : a^b A-F¹² G⁶; [12], 156 s.

I: ***KBB** (A.9-94).

d: [Kbh.], 1709. 143 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-82 8°).

e: Tryckt af Villads Iersin, Univ. Bogtrycker. Og findis hos hannem tilkiøbs [Kiøbenhavn, 1732]. 8° : A-G⁸ H⁴; 119, [1] s.

I: ***Mindestue** (21); **KBK**, Slotsholmen (5,-82 8°).

¶ 44 Den rette Christen hvorledis hand affdeelis, oc efter hans Art, Eigenskaber, Gierning oc Omgjengelse forestilles, ec. Beskreffven aff Joseph Hallen biscop i Norik. Item: Den rette Christens aandelige Betractelse, offver vor Herris oc frelseris Iesu Christi lidelse oc Død, ec. Beskreffven aff Martin Opitsøn. Begge aff det tydske Sprock paa det Danske offversat, aff den som elsker Jesu Nafn.

a: Prentet i Kiøbenhaffn aff Daniel Eichhorn, paa Christian Gertsens Bekostning aar 1670. 12° : π⁶ A-E¹²; [12], 112, [8] s. Med gravure på bifolium efter π1.

Oversætter: J.N. [= Jesu Nafn] eller J.N.K.

Originalens titel: The christian laid forth in his whole disposition. En del af: Christ mysticall (1647).

Indeholder også: 'Den rette christens aandelige betractelse'. Originalens titel: M. Opitz, Über das Leiden unseres Heilands (Breslau 1628).

Litt.: BD 1, 413-414.

I: ***KBB** (A 9-95).

b: Kbh., 1746. 8°; 96 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-82 8°).

¶ 45 Joseph Haals tuende Betænckninger: den I. Om det ævige Liff; saa-som Maalet oc Enden. II. Om den timelige Død; saa-som Veyen til dette Maal oc Ende. Først skreffvet paa Engelsk; nu paa Danske oversat. Herforuden oc tuende andre andre andæctige Betænckninger aff lige Materie, verteret aff Latine paa Danske. De u-kyndige i disse Sprog til Tieniste, som ved en salig død begierer, at begynde et ævigt Liff.

a: Kiøbenhaffn, tryckt hos Matthias Jørgenssøn, Aar 1669. Colofon: Kiøbenhaffn, prentet aff Matthias Jørgenssøn, paa Christen Giertsøn Boghandlers Bekostning, oc findis hos hannem til kiøbs i Bog-Laden ved Høye-Bro: Aar 1669. 12° :)?(* A-D¹² E⁶ F⁴; [16], 110, [6] s.

Oversætter: Peder Samsing.

En del af originalen: *The art of divine meditation* (1609).

Indeholder også: 'Formaning, aff Meckelborg, om hans sacte oc salige Endeligt' af Hertog Johann-Albrecht. Af: *Excerpta ex semita 7 Hortuli animæ* Dan. Crameri.

Indeholder tillige: 'Underlige Sprog om Dødsens Tjme' af Petrus Damianus, Cardinalis Ostiensis.

Litt.: BD 1, 450. EM 7, 153.

I: ***KB**B (A.9-298); ***KB**B (A.9-299); **KB**K, Slotsholmen (5,-285 8°).

¶ 46 Udvalgte gudelige og sædelige Overvejelser og hellige Betragtninger forfattede av den navnkundige Engelske Biskop Joseph Hall, oversatte av Engelsk paa Hollandsk av N.N. av Hollandsk paa Dansk af Hans Alexandersen Borch, Feldt-Provst ved den Kongelige Norske Krigsmagt, Assessor udi Consistorio, Canonicus udi Dom-Capitulet og Lærer for Guds Meenighed udi Christiania.

a: Kiøbenhavn, 1755. Trykt paa Auctors Bekostning af Andreas Hartvig Godiche. 8°; [32], 112 s.

Oversætter: Hans Alexandersen Borch.

Originalens titel: *Meditations and vovs divine and morall* (1605). Den nederlandske titel er: *Goddelijcke en zedelijcke overdenkingen* (Leeuwarden ca. 1670).

Litt.: BD 1, 414. EM 1, 495. BN 3, 1508.

I: **KB**K, UB-samlinger (Th. bis 42964 8°).

John Hayward (ca. 1564-1627)

¶ 47 [Davids Taare, ...].

a: [Kbh.?], [1679?].

Litt.: BD Sup. 438. EM 1, 352.

Det eneste kendte eksemplar er ikke komplet: titelpagina og slutningen af eksemplaret i **KB**K mangler. Se nærmere i udgaven fra 1687.

I: **KB**K, Slotsholmen (4,-114 8°).

Davids Taare, eller en bodfærdig Siæls inderlig Fortrydelse ofver Synden, oc omsider en ønskelig Befrielse fra Synden oc alle Syndige, Bønne-viis forfattet af den VI. Kong Davids Psalme, først sammenskrefvet paa det Engelske Sprog af Iohan Hayward, og nu paa Danske ofversat af lens Bergendal, Sogne-Præst til Muncke Biergeby og Brummuwe Sogne, alle bodfærdige Syndere til Trøst og Underviisning.

b: Prentet i Kiøbenhafn af Christian Wering Univ. Bogtr. Aar 1687. 12°; [96] s.

Oversætter: Jens Sørensen Bergendal.

Bem.: BD Sup & EM daterer den første edition til 1679; dedikationen understøtter dette. Se ovenfor.

Oversat fra en del af originalen: *Davids teares* (1623).

Litt.: BD 1, 310; Sup. 438. EM 1, 352.

I: ***KBB** (A.7-40); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 40740 8°).

c: Kiøbenhavn, 1696.

Bem.: EM 1, 352. Intet findested er kendt.

d: Kiøbenhavn, 1709.

Bem.: EM 1, 352. Intet findested er kendt.

e: Kiøbenhavn, 1718.

Bem.: EM 1, 352. Intet findested er kendt.

f: Kiøbenhavn, 1731.

Bem.: EM 1, 352. Intet findested er kendt.

g: Kbh., Trykt hos Owe Lynow, 1739.

I: **KBK**, Slotsholmen (4,-114 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 40740 8°).

¶ 48 [Det u-vurderlige Guds Søns Blod, ...].

a: [Kiøbenhavn, 1682].

Litt.: EM 6, 119.

Bem.: Intet findested er kendt. Se nærmere i udgaven fra 1695.

Det u-vurderlige Guds Søns Blod, udgydet uden for Ieruselems Porte til at igienløse alle fortabte og forkomne Syndere, og til at bevisliggiøre at Guds Kierlighed til Mennisket er en u-udsigelig og u-modsigelig sand Kierlighed, først sammenskreven paa Englisk af hans Ærværdighed John Hoyward, og nu i Dansken oversat af Christen Nyborg. Nylig Pastor hos de Danske Trouper i Engeland.

b: Kiøbenhavn, trykt hos H. Kongl. Højh. Bogtr. Ioachim Schmedtgen, Aar 1695. 12° : A-F¹² G⁶; 156 s.

Forfatteren er: John Hayward.

Oversætter: Christen Nyborg.

Originalens titel: The precious blood of the Son (1695).

Litt.: BD 1, 456. EM 6, 119.

I: ***KBB** (A.9-345).

Matthew Henry (1662-1714)

¶ 49 Den Ulykke og Elendighed der flyder af Løstgithed, og den Værdighed og Lykke, der følger Kyskhed. Tydelig beviist af Mathew Henry.

a: Bergen, 1773. Trykt i Mag. Hans Mossins privilegerede Bogtrykkerie. 8°; [8], 26 [= 56] s.

Oversætter: Hans Rødberg Sunde.

Originalens titel er måske: A sermon [...] on occasion of the death of Mrs. Katharine Henry (1712).

Litt.: BD 1, 292. BN 1, 175.1. EM 8, 108.

I: **KBK**, Slotsholmen (4,-48 8°).

Joseph Henshaw (1603-1679)

¶ 50 Horæ succivæ, eller Spare-timer til nogle Betræctninger, rettede paa vor Skyldighed mod Gud, vor Næste, os selff, Skreffne først paa Engelsk, siden udsatte paa Tydsk; men nu ocsaa der aff paa Danske ved Gert Heirichsøn Milzow.

a: Prentet i Kiøbenhaffn hos Jørgen Lamprecht, paa Jochim Moltkens Bekostning, Aar 1662. 12° : A-P¹²; [10], 150; [7], 151-343 s.

Oversætter: Gert Henriksen Milzow.

Originalens titel: *Horæ succivæ, or, spare-hours of meditations* (1630).

Litt.: BD 1, 415. EM 5, 397. BN 3, 1163.

I: ***KBB** (A.9-106); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43015 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 979 8°).

b: København 1681.

Bem.: EM 5, 397. Intet findested er kendt.

James Hervey (1714-1758)

¶ 51 Betragtninger, af det Engelske oversatte i Dansk ved Barthold Johan Lodde.

a: København, 1777. 8°; 94, 112, 57, 89, 132, 24 s.

Bem.: Samling af bøger, der gennemgående også udkom særskilt.

Oversætter: Barthold Johan Lodde.

Litt.: BD 1, 416. EM 5, 175.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43038 8°).

b: København, 1785. 3. Oplag. 8°; 84, 108, 57, 89, 132, 24 s.

Bem.: Et 2. Oplag er ikke kendt.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43038 8°).

¶ 52 Betragtninger iblant Gravene skrevne i et Brev til en fornemme Frue, af James Hervey; Af det Engelske oversatte i Dansk ved Barthold Johan Lodde.

a: København, 1761. 8°; 120 s. Med frontispice.

Oversætter: Barthold Johan Lodde.

Originalens titel: *Meditations and contemplations, vol. 1: Meditations among the tombs* (1748).

Litt.: BD 1, 416; 1, 450; Sup. 93. EM 5, 174.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **UBB** (UBBHF XIX Her).

b: København, 1774. 2. Oplag. 8°; VIII, 104 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 969 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her).

c: København, 1780. [Nyt Opl.]. 8°; 84 of 94 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her).

¶ 53 Betragtninger over en Blomster-Hauge skrevne i et Brev til en fornemme Frue, dernæst en liden Afhandling om Døttres gudelige Opdragelse, af samme Forfatter, af det Engelske oversatte i Dansk ved Barthold Johan Lodde.

Oversætter: Barthold Johan Lodde.

a: København, 1764. 8°; [2], 140 s.

Originalens titel: *Meditations and contemplations, vol. 1: Reflections on a flower-garden* (1748).

Indeholder: 'En liden Afhandling om Døttres gudelige Opdragelse ...'.

Litt.: BD 1, 416. EM 5, 174; 5, 175.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43042 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her); **UBB** (UBBHF XIX Her).

b: København, 1777. 8°; 2. Oplag. 112 s.

Bem.: Fra andet tryk blev 'En liden Afhandling om Døttres gudelige Opdragelse .' særskilt udgivet og er derfor beskrevet for sig selv.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°).

c: [København?, 1785?]. 3. Oplag. 108 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43038 8°).

¶ 54 Betragtninger over Natten, af det Engelske oversatte i Dansk ved Barth. Joh. Lodde.

a: København, 1777. 8°; VIII, 94 s.

Oversætter: Barthold Johan Lodde.

Originalens titel: Meditations and contemplations, vol. 2: Contemplations on the night (1748).

Litt.: BD 1, 416. EM 5, 175.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 969 8°).

b: København, 1779. 2. Opl. 8°; 89 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°).

¶ 55 Betragtninger over den stiernefulde Himmel. Ved James Hervey. Af det Engelske oversatte i Dansk af Barthold Johan Lodde.

a: København. Trykt paa Gyldendals Forlag 1776. 8°: A-H⁸ I²; 128, [4] s.

Oversætter: Barthold Johan Lodde.

Originalens titel: Meditations and contemplations, vol. 2: Contemplations on the starry heavens (1748).

Litt.: BD 1, 416. EM 5, 175.

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket, m24 He87b); **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 970 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43046 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her).

b: København. Trykt paa Gyldendals Forlag 1778. 8°; 132 s. 1 tav.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°).

c: København, 1791. 2. Opl.

I: **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her); **KBK**, UB-samlinger ([Th. bis 43046 8°]).

¶ 56 Den Høyræverdige Hr. James Herveys, fordm Rector til Weston-Favell i Northamptonshire, 210 Breve, som

angaa Religionen og Sæderne, oversatte af den engelske Original, som er trykt i Aaret 1760, hos Charles Kevington i London, og med 158 fornødne Anmærkninger, og et hosføyet tredobbelt Register, forsynede ved Augustinus Christian Faber, Sognepræst for Ioenshoveds Meenighed, i Baarse-Herted, i Siælland. Udgivne i tvende Bind.

a: København, 1780-81. Trykt hos Laurits Christian Simmelkiær, boende paa Amager-torv No. 48. 8° : a⁴ b-d⁸ e⁴ A-2B⁸ χ¹; a-c⁸ d⁴ A⁴ B-2S⁸ 2T⁴; 2 dele ([8], LVI, 398, [4]; [LVI, 9-632, [24] s.). Med graveret portræt af James Hervey som frontispiece i første del.

Oversætter: Augustin Christian Faber.

Originalens titel: A collection of the letters (1760).

Litt.: BD 1, 180. EM 3, 2.

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket, 24 He87 t); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43058 8°); **KBK**, Slotsholmen (3,-35 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her).

¶ 57 Evangeliske Betragtninger over Skabelsen, tilligemed et Vinter-Stykke eller Betragtninger over Vinteren. Af det Engelske oversatte i Dansk ved Barth. Joh. Lodde.

a: København, 1775. 8°; II, 57 s.

Oversætter: Barthold Johan Lodde.

Originalens titel: Meditations and contemplations, vol. 1: A descant upon creation (1748).

Litt.: BD 1, 416. EM 5, 175.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 969 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her).

b: København, 1779. 2. Oplag. 8°; 57 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43038 8°).

¶ **58-59** Hr. Jacob Herveys Fem Prædikener, og en Afhandling om Søndags-Selskaber; tilligemed hr. Wilhelm Cudworths Liigprædiken over sal. James Hervey. Oversatte af det Tydske ved Augustinus Christian Faber, Sognepræst for Joenshoveds Menighed i Baarseherred i Sjælland.

a: København, 1778. Trykt hos Johan Rudolph Thiele. 8° : ** A-P* (B7 + χ^1); [16], 30, [2], 31-230, [10] s.

Oversætter: Augustin Christian Faber.

Originalens titel: The Works, vol. V: Five sermons. Idem: Considerations on the prevailing custom of visiting on Sundays (1769). Originalens titel: William Curworth, Christ the only foundation [1759].

Indeholder også: 'Christus, saligheds eeneste Grund' af William Cudworth og 'Jacob Herweys Levnetsbeskrivelse. Overs. af det Tydske.'

Litt.: BD Sup. 100. EM 3, 1.

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket, m24 He87f); **KBK**, Slotsholmen (6:1,-207 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO A18 Her).

b: København, 1781. 2. Opl.

Bem.: EM 3, 1. Intet findested kendt.

¶ **60** Den Højærværdige Herr James Herveys Forsvars-Skrifter, indeholdende I. Et Brev til en Dame af stand, imod Bolingbroke. II. Tanker over Iobs Bog, i et Brev til Carl Thayer. III. Elleve Breve imod John Wesly, betreffende hans Anmærkninger over Theron og Aspasio. Af det Engelske oversatte og i eet Bind samlede af Augustinus Christian Faber. Sognepræst for Joenshoveds Menighed.

a: Sorøe, 1783. Paa oversætterens Bekostning trykt hos Ionas Lindgrens Enke, ved F.H. Lillie. 8° : a-b* c² A-2P*; XXXVI, 604, [4] s.

Oversætter: Augustin Christian Faber.

Originalens titel: The Works, vol. V: Remarks on Lord Bolingbroke's letters. Idem, vol. VI: De libro Jobi ad Carolum Thayer. Idem, vol. IV: Aspasio vindicated, in eleven letters to the reverend Mr. John Wesley (1769).

Litt.: BD 1, 181. EM 3, 2. DP 1, So 678.

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket, m23.9 He87 f); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43068 8°); **KBK**, Slotsholmen (3,-36 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Her); **UBB** (UBBHF, XXV Her).

¶ **61** En liden Afhandling om Døttres gudelige Opdragelse [...].

a: Kbh., 1777. 12°; 24 s.

Oversætter: Barthold Johan Lodde?

Tidligere udgivet i: Betragtninger over en Blomster-Hauge. København, 1764.

Originalens titel: A treatise on the religious education of daughters (1748).

Litt.: BD 1, 416. EM 5, 175.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43038 8°); **Gegnir** (LB-SHL SAFNH 376 Her)

b: [Kbh.?, 1785?]. 24 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-91 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43038 8°).

¶ 62 Theron og Aspasio, eller en Følge af Samtaler og Breve over de vigtigste og nyttigste Materier, i tre Deele. Af Jacob Hervey, Rector i Feston Farell i Northamptonshire. Nu oversat paa Dansk efter tredie Oplag.

a: Trykt i det Kongel. privilegerede Bogtrykkerie ved C.H. Mangor. Viborg. 1775-1780. 8° : a-b⁸ A-2B⁸ 2C⁶; A-2E⁸; 2 del ([32], 403 [= 411], [1]; 448 s.).

Oversætter af første del: Frederik Danneskjold-Samsøe. Muligvis er anden del oversat af C.E. Mangor.

Originalens titel: Theron and Aspasio: or, a series of dialogues and letters (London 1755. The third edition).

Litt.: BD 1, 180; Sup. 433. EM 2, 320; 5, 307. DP, Vi 64.

I: *SDUB (Stiftsbiblioteket, m24 He87); KBK, Slotsholmen (3,-35 8°); KBK, UB-samlinger (Th. bis 43050 8°); UBIT (Gunnerus, GO A18 Her).

Anden udgave

¶ 63 Theron og Aspasio, eller en Følge af Samtaler og Breve over de vigtigste og nyttigste Materier i trede Bind. Ved James Hervey, A.M. afdøde Rector i Westonfaveil i Northamptonshire. [...] Oversat efter det, i London, i Aaret 1767, udgivne femte Oplag af Augustinus Christian Faber. Sognepræst for loenshoveds Meenighed.

a: København 1785-86. Trykt hos Directeur P.M. Høpfner, Hans Kongelige Majestæts Hof- og Universitets Bogtrykker. 8° : a-g⁸ h⁶ A-2I⁸ χ²; a⁸ b⁴ A-3B⁸ C⁴; a-b⁸ A-3H⁸; 3 dln in 3 bde [XLVI, LXXVIII, 512, [4]; XXIV, 772, [4]; XXXII, 863, [1] s.).

Oversætter: Augustin Christian Faber.

Originalens titel: Theron and Aspasio: or, a series of dialogues and letters (London 1767. The fifth edition).

Lit.: BD 1, 180. EM 3, 2.

I: *SB Aarhus (1-93-1182); KBK, UB-samlinger (Th. bis 43050 8°); KBK, Slotsholmen (3,-35 8°).

Robert Hill (ov. 1623)

¶ 64 Adskillige Lærdomme om Døden og Trøst imod Døden. Af det Engelske Sprock overs. af Jens Søfrensen Bergendal.

a: Kbh., 1698. 8°; [16], [8] s.

Oversætter: Jens Sørensen Bergendal.

Originalens titel: A christian direction to death (1607).

Litt.: BD 1, 450. EM 1, 352.

I: KBK, Slotsholmen (Hielmst. 816 8°).

b: [København, mellem 1700-1738]. 2. Oplag.

Bem.: Konkluderet udgave fra tredje tryk fra 1738. Intet findested bekendt.

c: København, 1738. Paa nye oplagt tredie Gang.

I: KBK, UB-samlinger (Th. bis 43090 8°); UBIT (Gunnerus, GO Ah8 Hil).

James Janeway (1636?-1674)

¶ 65 En liden aandelig Exempel-bog for Børn, det er En udførlig Beretning om adskillige smaa Børns Omvendelse, hellige og exemplariske Levnet, samt glædelige Død. Tilforn udi det Engelske Sprog samlet ved Jacob Janneway men nu, i Haab til nogen nytte der af; men i særdeleshed til mange Gamles beskæmmelse, til opmuntring at efterfølge, og til beviisning paa, at den giørlige christendom er muelig, Gamle og Unge til Tieneste, af det tydske i det danske tungemaal oversat og til trykken befordret.

a: Kiøbenhavn, tryckt udi det Kongel. Wäsen-Huses Bogtrykkerie og paa dets Forlag. Aar 1729. 12° : A-H¹²; 192 s.

Originalens titel: A token for children (1671).

Litt.: BD 1, 302.

I: ***KBB** (A.6-74); **KBK**, Slotsholmen (5,-102 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Eb8 Jan).

Robert McWard (ca.1633-1687)

¶ 66 Lærer-Vekker eller Levi Børns Renselse, indeholdende en alvorlig Opmuntring for dem, som staae i Lære-/Æmbedet, og tillige fromme Tilhørerers Pligter mod Lærerne, Opsat først i det Engelske Sprog; dernæst oversat i det Hollandske af Jacob Kölman [...] siden givet på Høj-Tydske af Georg Mich. Laurentii [...] og nu endelig fordansket.

a: Kbh., Preusses, 1740.

Forfatter: Robert McWard
Originalens titel: Den engelske titel er ukendt; dette værk blev aldrig trykt. Jacobus Koelman foretog sin oversættelse fra det engelske manuskript. Den danske oversættelse er fra: Wecker der Lehrer, oder Reinigung der Kinder Levi (Halle, Wäysenhaus, 1703). Nederlandske titel: Wekker der leraren.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 49180 8°).

Matthew Mead (ca.1630-1699)

¶ 67 Den noget nær en Christen aabenbaret; det er: en Tractat, hvordi en falsk Bekiendere eller Skin- og Mund-Christen egentlig bliver undersøgt, prøvet og forkastet; og til den sande Christendom henviist, i det Engelske Sprog beskrevet, siden i det Tydske, og nu i det Danske oversat, og til Trykken befordret.

a: Københav, 1745. 2, 236, 26 s.

Oversætter: Ernst Henrich Berling.

Originalens titel: The almost christian discovered (1662).

Litt.: BD 1, 423.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43300 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-133 8°); **Gegnir** (LBTHL ERF 204 Mea).

Melmoth, William (1665/6-1743)

¶ 68 Betragtning over et gudeligt Levnets store Fordele og allerstørste Vigtighed. Hvorhos er føyet nogle Morgen- og Aften-bønner. Af det Engelske Sprog oversat efter den 16de udi London udkomne Edition, og med hans Velærværdigheds Hr. Mag. Olrogs Fortale nu først paa Dansk udgiven af C. de B.

a: København, trykt paa C. de Bs. Og L.N. Svares deres fælles Bekostning. 1760. 8° : a⁴ b⁸ A-G⁸ I²; [22?], 132 s.

Oversætter: Carl de Bertram.

Originalens titel: The great importance of a religious life (16^e ed.; 1756).

Litt.: BD 1, 442. EM 1, 378; 6, 164.

I: ***KBB**, Slotsholmen (5,-222 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Bet); **Gegnir** (LBTHL ERF 242 Bet).

Thomas Newton (1704-1782)

¶ 69 Afhandling over Prophetierne, hvilke mærkværdig ere opfyldte, og paa denne Tid blive opfyldte i Verden af Thomas Newton, D.D. Hoff-Prædikant hos Hendes Kongelige Høyhed Enke-Princessen af Wallis, oversat af Diderik de Thurah.

a: Kiøbenhavn, 1765. Trykt i det Kongelige Waysenhusets Bogtrykkerie ved Gerhard Giese Salikath, paa Oversætterens Bekostning.

8° : a-c⁸ A-Y⁸ Z⁴; a⁸ b⁴ A-Z⁸; a⁸ b⁴ A-X⁸ χ¹; Tre Tome ([48], 359, [1]; [24], 366, [2]; [24], 336, [2] s.).

Oversætter: Diderich de Thurah.

Originalens titel: Dissertations on the prophecies ([1759]-60).

Litt.: BD 1, 42. EM 8, 247.

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket, 22 Ne94.5a); **KBK**, UB-samlinger (Th. 55600 8°); **KBK**, Slotsholmen (1,-161b 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 117 8°); **MF** (MF Mag. GT 72 Ne).

b: Kiøbenhavn, 1770. Med første Forlæggeres Afstaaelse, bekostet af Frid. Christian Pelt, det Kongel. Universitets Boghandler, paa Børsen i No. 22. 23. og 24. og findes der til Kiøbs. Andet Oplag. Colofon: Trykt i det Kongelige Waysenhuses Bogtrykkerie, af Gerhard Giese Salikath. 8° : a-c⁸ A-Y⁸ Z⁴; a⁸ b⁴ A-Z⁸; a⁸ b⁴ A-X⁸; Tre Tome ([48], 359, [1]; [24], 366, [2?]; [24], 336 s.).

I: ***SDUB** (Stiftsbiblioteket, 22 Ne94.5a); **Gegnir** (LBTHL ERF 224 New).

NN, Andagter, Bønner og Betænckninger til hver Dag i Ugen

Samuel Olsen Bruun (ca. 1660-1694) er redaktør af sangsamlingen *Den siungende Tids-Fordrif, eller Korsets Frugt, indeholder endeel gudelige Psalmer og Sange, at bruge til aandelig Forlystelse og gudelig Tids-Fordriv, som paa alle Tider, saa og i alle Tilfælde ere eenfoldig componerede af Samuel Olsen Brun, fordum evangelii Tienere til Kragerøe Meenighed*. Første udgave udkom mellem 1693 og 1695. Hertil var altid føjet med eget titelblad:

¶ 70 Andagter, Bønner og Betænckninger til hver Dag i Ugen, Morgen, Middag og Aften at bruge, af det Engelske Sprog udsat, med et Riim til hver Bøn forbedret, og føyet til dend Siungende Tidsfordrif af S.O.B. Psal. 55. v. 18. Aften og Morgen og Middag skal hand høre min Røst.

Den tilføjede del indeholder til alle ugens dage meditationer og bønner til morgen, middag og aften med forudgående firelinjede rim. Ifølge titelbladet er denne tilføjelse oversat fra engelsk. Forfatteren/forfatterne og den originale engelske titel/titler er endnu ikke kendt. Det er usikkert om han selv var ansvarlig for oversættelsen af denne del. Rimene er formentlig digtet af Bruun selv. Den todelte samling er genoptrykt adskillige gange, men en klar oversigt mangler endnu, fordi forskellige udgaver ikke er komplette eller mangler årstal på udgavens titelblad. Ovenstående titeldata er lånt fra et femte tryk fra 1711. Den kortfattede oversigt herunder indeholder 26 udgaver og viser de nødvendige usikkerheder. Den er baseret på de nationale bibliografier og på online kataloger. De fleste udgaver forekommer i duodecimo-format.

Litt.: BD 1, 344; Sup. 45. BN 1, 55.7; 1, 55.8; 3, 602a; 3, 602b; 3, 603a; 3, 603b; 3, 604; 3, 605; 3, 606; 3, 607; 3, 608; 3, 609; 3, 610; 3, 3213; 3, 2028. EM 2, 121.

a: Kiøbenhavn, [1693?]. 12°; 140, 40 s.

I: **UBB** (UBBHF Librar 289).

b: [Kiøbenhavn, 1695?]. 12°; [8], 139, [2], 40 s.

I: **UBIT** (LibR Oct. 903).

c: Kiøbenhavn, [1696?]. 12°; [10], 136, [4], 40 s.

I: **UBB** (UBBHF Librar 286); **UBIT** (GUNNERUS, LibR, Oct. 902).

d: Bergen, Trykt i Kongl. Majest. privilegerede Bogtrykkerie, [17XX]. 12°; 147, [3], 42 s.

I: **NBO** (NBO NA/A e 9037/si [ib.]).

e: [Kiøbenhavn, s.n., 17XX]. 12°; [6], 120, 34, [2] s.

I: **UBIT** (Gunnerus, GO An 8 Bru) [2 eksemplarer]; **KBK**, UB-samlinger (O 3506 8°).

Bem.: muligvis forskellige udgaver.

f: Kiøbenhavn, s.n., 1710?. 12°; 139, [3], 40? s.

l: **NBO** (NBO NA/A h 5057 [ib.]).

g: Kiøbenhafn, 1711. Tryckt og bekostet af Willads Iersin, Universitets Bogtrycker, og findis hos hannem tilkiøbs. Femte Gang oplagt. 12° : A-H¹²; [10], 139, [3], 40 s.

l: ***KBB** (A.8-57); **KBK**, Slotsholmen (4,-242-8°); **KBK**, UB-samlinger (O, 3506 8°); **KBK**, UB-samlinger (O 3506 8°); **NBO** (NBO, NA/A a 2362 [ib.]).

h: Kiøbenhafn, 1711. Tryckt og bekostet af Willads Iersin, Univ. Bogtr. og findis hos hannem tilkiøbs. Femte gang oplagt. 12°; [10], 139, [3], 40 s.

Bem.: EM 2, 121. BN 3, 602b. Muligvis en variant af forrige udgave. Intet findested er kendt.

i: Kiøbenhavn, s.n., 1711?. 12°; 120, 35 s.

l: **UBB** (UBBHF Librar287).

j: Kiøbenhavn, 1721. 12°

Bem.: EM 2, 121. Intet findested er kendt.

k: Kiøbenhavn, [mellem 1733-1751]. Trykt hos Hans Konglige Majestæts Hofbogtrykker, Ernst Heinrich Berling, og findes hos hannem tilkiøbs. 12°; [8], 112, [2], 32 s.

Bem.: BN 3, 606. Intet findested er kendt.

l-1: Kiøbenhavn, 1733. Trykt udi H. Kongl. Majest. og Universitets Bogtrykkerie, af Joh.J. Høpfner. Og findes hos hannem tilkiøbs. 12°; [10], 136, [4], 40 s.

Bem.: EM 2, 121. BN 3, 603b. Intet findested er kendt. Denne udgave afviger fra det efterfølgende nummer.

l-2: Kiøbenhavn, 1733. Trykt og bekostet af J. Jørgen Høpfber, Univ. Bogtrykker: Og findes hos hannem tilkiøbs. 12°; [10], 136, [4], 40 s.

Bem.: EM 2, 121. BN 3, 603a. Intet findested er kendt. Denne udgave afviger fra det foregående nummer.

m: Kiøbenhavn, 1739. Trykt hos Johann Christoph Groth. Og findes hos hannem tilkiøbs. 12°; [10], 136, [4], 40 s.

l: **UBIT** (Gunnerus LibR Oct. 902).

n: Kiøbenhavn, 1741. Trykt udi H. Kongl. Majest. og Universitets Bogtrykkerie, af Joh.J. Høpfner. Og findes hos hannem tilkiøbs. 12°; [10], 136, [4], 40 s.

l: **KBK**, UB-samlinger (O 3506 8°); **NBO** (NBO, NA/A 5636 f [ib.]).

o: Kiøbenhavn, 1745. 12°.

Bem.: EM 2, 121. Intet findested er kendt.

p: Tronhiem, Trykt hos Jens Christ. Winding, 1754. 8°; 104 s.

l: **UBIT** (Gunnerus, LibR Oct. 905); **UBIT** (Gunnerus, LibR Oct. 904); **NBO** (NBO NA/A d 6382 [ib.]).

q: Kiøbenhavn, 1756. 12?°.

Bem.: EM 2, 121. Intet findested er kendt.

r: Kiøbenhavn, 1757. Trykt af A.H. Godiche, boende i Skinder-Gaden, næst ved vor Frue-Skole, og findes hos hannem tilkiøbs. 12°; [10], 136, [4], 40 s.

l: **NBO** (NBO, NA/A 5639 [ib.]).

s: Kiøbenhavn, 1768. Trykt af A.H. Godiche. Kongl. Universitets Bogtrykker, boende i Skindergaden næst ved vor Frue Skole, og findes hos hannem tilkiøbs. 12°; [8], 120, 34, [3] s.

l: **NBO** (NBO, NA/A 5637 f [ib.]).

t: Kiøbenhavn, 1769. 12°; 120, 34 s.

l: **NBO** (NBO, NA/A 5637 f [ib.]).

u: Kiøbenhavn, 1772. Trykti det Kongelige Universitets Bogtrykkerie af A.H. Godiches Efterleverske. 12°; [8], 120, 35, [3] s.

Bem.: BD Sup. 45. EM 2, 121. BN 3, 3213. Intet findested er kendt.

v: København, trykt [...] af A.H. Godiches Efterleverske, 1776. 12°; [8], 120, 35, [4] s.
I: **KBK**, Slotsholmen (AV-DA-MF 433); **UBIT** (Gunnerus, GO An8 Bru).

w: København, 1782. Trykt i det Berlingske Bogtrykkerie og findes sammesteds tilkiøbs. 12°; [8], 120, 35, [3] s.

I: **NBO** (NBO, NA/A 5638 [ib.]); **NBO** (NBO, NA/A 5641 [ib.]).

x: København, 1790. Trykt i det Berlingske Bogtrykkerie, og findes sammesteds tilkiøbs. 12°; [8], 120, 35, [3] s.

Bem.: BD Sup. 45. EM 2, 121. BN 3, 610. Intet findested er kendt.

y: København, 1796. Trykt Berlingske Bogtrykkerie, og findes sammesteds tilkiøbs. 12°; [8], 120, 36, [3] s.

Bem.: BD 1, 344. EM 2, 121. BN 3, 609. Intet findested er kendt.

NN, Een Bondemands Haand-bog

¶ 71 Een Bondemands Haand-bog, hvorudi hand underviises, hvorledes hand sine jor-diske Forretninger, som hand i sit Kald og Stand føres til, og andre Ting, som hand idelig og jevnlig omgaaes med, maa anvende til GUds Ære og sin Siæles Opbyggelse, tilligemed en andægtig Morgen- og Aften-Bøn, efter en gudelig Vens Begiering af det Engelske Sprog fordansket og forbedret til Bondens Nytte og Brug af Povel Lerche.

a: Trykt udi Hans Kongel. Majestæts priv. Bogtrykkerie, af A.M. Møller og D. Pauli. Wiborg 1738. 8°; 112 s.

Oversætter: Povel Lerche.

Bem.: Forfatter og original tekst er ikke kendt.

Litt.: BD 1, 446. EM 5, 135. DP Vi 13.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-255 8°).

NN, En christelig Nye-aars Gave

¶ 72 En christelig Nye-aars Gave, bestaaende af adskillige himmelske Suck eller en gudelig Siæle-Tørst efter Christum, udi aandelige Betenknninger af Engelske Scribentere nu i det Danske Tungemaal oversat af Rasmus Groll. S.s theol. studioso.

a: København, trykt hos Ove Lynnow, Ao. 1716. 8° : π⁶ A-G⁸; [12], 109, [3] s.

Oversætter: Rasmus Groll.

Bem.: Forfatter og original tekst er ikke kendt.

Litt.: BD 1, 440. EM 3, 274.

I: ***KBB** (A.9-272); **KBK**, Slotsholmen (5,-219 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 968 8°).

NN, Forskrift til en Christelig Omgængelse

¶ 73 Forskrift til en christelig Omgængelse, eller Det ny Creaturs Regel, i sig begri-bende, hvad et hvert troende Menniske er skyldig dagligen at tage udi Act. Skrevet først paa Engelsk; siden udsæt paa Tydsk, men nu ocsaa der af paa Dansk.

a: Anno 1682. Kiøbenhafn hoc Kongl. Majest. Bogh. Daniel Paulli.

Bem.: s. 61-94 i: En christelig Dage-Bog hvorudi blifver viist hvorledis mand skal dag-ligen ret føre oc fremsette i Gierningen sin Christendom til Guds Ære oc sin egen Vel-færdt. Fremdelis findis her hos en liden Bog ofversæt af Engelske Sprock, kaldet: Forskrift til en Christen Omgængelse, eller Det ny Creaturs Regel, i sig begribende, hvad et hvert troende Menniske er skyldig dagligen at tage i Act. Kiøbenhafn 1682 hos Kongl. Mayest. Boghandler Daniel Paulli boendis ved vor Frue Skole. 12° : A-D¹²; 94 s.

Oversætter: Gert Henriksen Milzow.

Bem.: Forfatter og original tekst er ikke kendt. 'En christelig Dage-Bog' er skrevet af Georg Hartlib.

Litt: BD 1, 414, 403. EM 5, 397.

I: ***KBB** (A.9-100); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 943 8°).

b: Kiøbenhafn trykt Aar 1710. 12° : E6r-F12v; 38 s.

I: ***KBB** (A.9-101); **KBK**, Slotsholmen (5,-21 8°).

c: Kiøbenhavn, 1730.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 42980 8°).

NN, Den Igien-levedes Eftertanke

¶ 74 Den Igien-levedes Eftertanke over de Af-døde udi den Guds store pestilensiske Plage. Anno 1711. Udsat af Ængelske paa vort Danske Maal. [...] Imprimatur, C.W. Worm.

a: Kiøbenhavn, trykt udi Kongl. Majests. og Universit. privileg. Bogtrykkerie Aa 1712. 8° : A-C*; [48] s.

Bem.: Forfatter og original tekst er ikke kendt.

Litt.: BD 1, 454.

I: ***KBB** (U.17-201); **KBK**, Slotsholmen (36,-30 8°).

Edward Pearse (1633-1674)

¶ 75 En Opmuntring og Anledning til en sand Forberedelse mod Dødens Tilkomst. Visende, hvor nyttigt og forsierigt det er jdeligen at hafve ihukommet Døden, og derofver retteligen at hafve bered sig mod dends tilkomst; lærende derimod, hvor skadeligt ja fordømmeligt det er, oc hafve forglemt Døden, og derofver forsømt Siælens victige Anliggende. Ofversat i det Danske Sprog, samlet og forbedret af Christen Iensøn Bloch. S.s. theol. studioso.

a: Kiøbenhavn, findis hos Christian Geertsen tilkiøbs. Tryckt hos Iohann Iacob Bornheinrich, Aar, 1685. 8° : a* b⁴ A-S⁸ T⁴; [24], 296 s.

Forfatter: Edward Pearse.

Oversætter: Christen Jensen Bloch.

Originalens titel: The great concern, or, a serious warning to [...] preparation to death (1673).

Litt.: BD 1, 452. EM 1, 460.

I: ***KBB** (A.9-319); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 815 8°).

Vavator Powell (1617-1678)

¶ 76 Den saliggjørende Troe, fremsat i trende Samtaler, 1) Imellem Christum og en Tolder. 2.) Imellem Christum og en Pharisæer. 3) Imellem Christum og en Tvilende Troende, først i det engelske Sprog beskrevet London 1651 og nu mange Guds Børn til Fornøjelse og Trøst oversat af Henric Jüdicher.

a: København, 1741. [8], 56 s.

Oversætter: Henrik Lauridsen Judicher.

Originalens titel: Divine love (1677).

Litt.: BD 1, 428. EM 4, 323-324.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43370 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-158 8°); **KBK**, Slots-holmen (Hielmst. 553 8°).

b: Kbh., 1760. 72 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-158 8°).

Nathaniel Pownall (1583/84-1610)

¶ 77 Gylden Klenodie, som befatter: en ung Skriftlærdt Mands hellige Forberedelse til Indtrædelsen i det hellige Prædicke-embede, fremsat paa Engelsk ved Nathanael Pow-

nol. Paa det Nederlandiske Sprog aff Simeon Ruyting. Oc nu paa Danske til Trycken forfærdiget ved Christen Giertzen Bogh. oc findis hos hannem tilkiøbs udi Bogladen ved Høye-Broe, Aar 1669.

a: Prentet i Kiøbenhaffn, aff Daniel Eichhorn. 12° : a¹² A-E¹²; [144] s.

Oversætter: Christian Gertsen.

Originalens titel: The young divines apologie [...], with certaine meditations (1612). Den nederlandske titel: Gulden cleynoot, vervattende een heyliche voor-bereydinghe van een jongh godts-geleerde (Nijmegen 1666).

Litt.: BD 1, 550. EM 3, 198.

I: ***KBB** (A.11-6); **KBK**, Slotsholmen (7,-17 8°); **UBIT** (Gunnerus, LibR Oct. 865).

Francis Quarles (1592-1644)

¶ 78 Enchiridion, eller en liden Haandbog, indholdendis Vnderviszninger gudelige i Beskuelsen i Gierningen, moralske i etiske. oeconomiske. politiske. Først skreffvet paa Engelske, aff den naffnkundig Poët Franciscus Qvarles oc fordansket aff Daniel Collins.

a: Prentet i Kiøbenhaffn Anno 1657. [Pa]a Vertererens Bekostning, oc findis til [Ki]øbs hos Christian Cassuben Bogfører boendis paa S. Nicol. Kirckgaard. 12° :)(* A-K¹² L⁴; [16], 246, [2] s.

Oversætter: Daniel Collins.

Originalens titel: Enchiridion containing institutions divine and morall (1640).

Litt.: BD 1, 282. EM 2, 284. BN 1, 301.4.

I: ***KBB** (A.6-5); **KBK**, Slotsholmen (4,-4 8°); **KBK**, Slotsholmen (4,-4 8°). Variant med udgivelsesår. 1658; **KBK**, UB-samlinger (Mrl. 5462 8°).

b: Prentet i Christiania, aff Mickel Thomæsøn, Aar 1660. Paa Vertererens Bekostning, oc findis hos hannem til kiøbs. 12°; [19], 455, [2] s. Med portræt af Fr. Quarles som frontispice.

I: **KBK**, Slotsholmen (4,-4 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 879 8°); **UBIT** (Gunnerus, Kleist D 67).

c: [Kiøbenhavn], tilkiøbs hos Chr. Geertzen [c. 1670]. [190] s. Med Forf.s Port.

I: **KBK**, Slotsholmen (4,-4 8°); **UBIT** (Gunnerus, Kleist A 118).

d: Kiøbenhavn, trykt af J.M. Wering [ca 1710]. To forskjellige Udgaver.

I: **KBK**, Slotsholmen (4,-4 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 880 8°).

e: Kiøbenhavn, 1758.

I: **KBK**, UB-samlinger (Mrl. 5463 8°).

John Rawlet (1642-1686)

¶ 79 Een christelig Paamindere, som indeholder een alvorlig Opmuntring til et helligt Liv, med nogle Regler og Underviisninger som tiener til det samme skreven i en tydelig og let Stiil for alle slags Folk: Af det Engl. Sprog nu oversat i Dansk.

a: Kiøbenh. hos Hieronim. Chr. Paulli. Aar 1727. Colofon: Trykt hos Johan Jørgen Høpfner, Univ. Bogtr. 8° : A-E¹²; 118, [2?] s.

Forfatter: John Rawlet.

Oversætter: Eiler Hagerup.

Originalens titel: The Christian monitor, containing an earnest exhortation to an holy life (1686).

Litt.: BD 1, 440-441. EM 3, 345. BN 3, 1486; 3, 247; 3, 1487; 1, 590; 3.1488.

I: ***KBB** (A.9-273); **KBK**, Slotsholmen (5,-220 8°).

b: Kiøbenhavn, 1728. Trykt hos Owe Lynow, boende paa Vandkonsten. 12°; 118 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-220 8°).

c: Kiøbenhavn, 1738. Trykt hos Owe Lynow, Kongl. Univ. Bogtr. boende paa Vandkonsten. 12°; 118 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-220 8°); **NBO** (NBO NA/A 2509 [ib.]).

d: Trondhjem, 1742. Trykt af Jens Christensen Winding, og findes hos hannem til kiøbs. 12°; [12], 96 s.

I: **UBIT** (Gunnerus LibR Oct. 362).

e: Kiøbenhavn, 1751. Trykt hos Directeuren over Hans Kongel. Majestets og Univers. Bogtrykkerie, Johan Jørgen Høpfner, som første Forlægger, og findes hos hannem tilkiøbs. Det Andet Oplag. Dette Oplag er forøget med nogle morgen- og aftenbønner. 12°; 141 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-220 8°).

f: Kiøbenhavn, 1761. 3. opl. 141 s. 1 tav. Colofon: Trykt hos Johan Jørgen Høpfner, Univ. Bogtr.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-220 8°).

g: Kiøbenhavn, 1781. 4. opl. 141 s.

Bem.: mangler i BD, BN og EM.

I: **NBO** (NA/A f 7636 [ib.]).

Francis Rous (1579-1659)

¶ 80 Det himmelske Academie som lærer os, hvorledes vi udi Guds Himliske Viisdom oc Kundskab skulle underviis, sammenskrevet af Frans Rous men udsat af English paa Dansk af J.O.B. [...].

a: Findis hos Christian Cassuben oc Christian Geertzen til kiøbs. Kiøbenhavn, tryct hos K.M. oc Univ. Bogt. Iohan Philip Bockenhoffer, Aar 1685. 12° : A-I¹² F⁶; [28], 101, [3] s.

Oversætter: Hans Olsen.

Originalens titel: The heavenly academy (1638).

Litt.: BD 1, 430. EM 6, 166. BN 3, 1192.

I: ***KBK** (A.9-207); **KBK**, Slotsholmen (5,-168 kvart 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43430 8°).

Henry Scougal (1650-1678)

¶ 81 Det guddommelige Liv udi Menneskets Siel, eller den christelige Religions Natur og Fortræffelighed, med Fortaler af Wilh. Wishart og Gilb. Burnet. Oversat af det Engelske paa Dansk med nogle faa Anmærkniger af Jørgen Rosenkilde.

a: Kbh., 1771. 8°.

Oversætter: Jørgen Rosenkilde.

Originalens titel: The life of God in the soul of man (1677).

Litt.: BD 1, 180. EM 7, 55.

I: **KBK**, Slotsholmen (3,-34 8°).

John Sheffield (fl. 1643-1647)

¶ 82 En god Samvittigheds faste Borg, Eller en Tractat handlende i Almindelighed om Samvittighendes Natur, Embede, Gavn og Nytte. Men i Særdeleshed om en god Samvittigheds Natur, Egenskaber og Lyksalighed. Først skreven i det Engelske Sprog. Siden oversat i det Tydske og nu af det Tydske oversat i det danske Sprog.

a: Kiøbenhavn, 1742.

Originalens titel: A good conscience the strongest hold (1650).

Litt.: BD 1, 288.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. 49235 8°).

Henry Smith (ca.1550-1591)

¶ **83** It got Giftermaal, eller Betenckninger for dem som agte at være, eller ere Ægtefolck, skrefne i Engelske Tale aff den dybsindige ach grund-lærde Mand Mester Henry Smith, men med Forbedring och Tilleg udsatte af Ole Svendsøn Lemvig.

a: Kiøbenhaffn, prentet af Jørgen Lamprecht, Aar 1666. 12° : a¹²A-D¹²E⁶ 2A-C¹²2D⁸ X¹ 3A⁴ 3B¹²3C¹; [24], 107, [1], 32, [2], 53, [1, 2], 34 s.

Oversætter: Ole Svendsen Lemvig.

Originalens titel: A preparative to marriage (1591), Maries choise (1592), The benefit of contentation (1590).

Indeholder også: 'It got Endeligt', der formentlig er skrevet af O.S. Lemvig.

Litt.: BD 1, 299; Sup. 12. EM 5, 129.

I: ***KBB** (A.6-65); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 775 8°).

b: Kbh., 1681. 8°; III, 235 s.

Med titel: Haand-bog, hvorudi findis Betænckninger. 1. For dem, som acte at være eller ere Egtefolck. Med hosføyede 2. Mariæ Val, 3. Gudfryctigheds Gaffn oc Nytte, 4. Et got Endeligt. Tilsammen aff det Engelske Sprog paa Danske aff O.S.L.

I: **KBK**, Slotsholmen (4,-77 8°).

Emanuel Sonthom, pseud. van Emanuel Thomson

¶ **84** Guds Børns gyldene Klenod. Det er: den sande Vey til Christendommen, som først aff Engelsken i Tydsk Sprog er ofversæt, ved Emanuel Sonthomb, oc nu den meenige Mand til Nytte, aff Kierlighed til Bogen, paa Danske verteret aff K.J. Leg: totum & releges.

a: Prentet i Kiøbenhaffn, aff Peder Hake, paa Jørgen Holsts Bogf. Bekostning. Aar 1651. Colofon: Prentet i Kiøbenhafn, aff Peder Hake, paa Jørgen Holsts, Bogf. Bekostning. Oc findis hos hannem til Kiøbs. Anno M.DC.LI. 8° : a⁸A-3K⁸ 3L⁴; [16], 893, [11] s. Med frontispice.

Oversætter: Knud Jacobsen Blanckenburg.

Den tyske titel: Güldenes Kleinot der Kinder Gottes (Franckfurt 1612), der var en bearbejdelse foretaget af Edmund Bunny, som selv foretog en bearbejdelse af 'The first booke of christian exercise' af jesuitten Robert Parsons.

Litt.: BD 1, 432. EM 1, 453.

I: ***KBB** (A.9-218); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43552 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 911 8°); **UBIT** (Gunnerus, LibR Oct. 5517).

b: Kbh, 1732. 8°.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43552 8°).

Christopher Sutton (ca.1564-ca.1629)

¶ **85** Menniske lær at døe, det er en gudelig Underviszning, fuld af mange herlige oc skjønnne Betenckninger om menniskens Dødelighed, hvorved de kand beredis oc forfremmis til en salig Udødelighed, først paa Engelsk beskreffven aff, Christ. Sutton oc nu offversat aff Hans Stewener Lydersen. Medtiener til Nykircke i Bergen.

a: Paa Autoris egen Bekostning. Colofon: Prentet i Kiøbenhaffn hos Conrad Hartvig Neyhoff, anno 1686. 8° : a⁸b²A-Y⁸Z⁶; [20], 364 s.

Oversætter: Hans Lydersen Stewener.

Originalens titel: Disce mori. Learn to die (1600).

Litt.: BD 1, 453. EM 8, 39. BN 3, 2953.

I: ***KBB** (A.9-331); **KBK**, Slotsholmen (5,-301 8°); **UBIT** (Gunnerus, LibR Oct. 542B); **NBO** (NBO Lib.rar. 761).

Arthur Warwick (1604-1633)

¶ **86** Spare-minuter eller Sluttede Betenkninger og forbetenkte Slutninger. Aff Engelske paa Danske overs. aff Mich. Christophersen Raun.

a: Kiøbenhavn, 1680. 8°; 120 s.

Oversætter: Mikkel Christophersen Ravn.

Originalens titel: Spare minutes or resolved meditations (1632).

Litt.: BD 1, 436. EM 6, 425.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-205 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 980 8°).

¶ **87** Opløste Betænkninger og for-betænkte Opløsninger. Forfattede ad den fortreffelige Guds-Lærde Engels Mand, Arthur Warwick. Oversatte av det Engelske, paa det Hollandske Sprog, ved Cornelius à Diemerbroeck, Evangelii Lærere ved Rhiinen. Atter av det Hollandske Sprog paa vort Danske Tungemaal ved Hans Alexanderson Bork, Feldt-Provst ved den Kongelige Norske Krigsmagt.

a: Trykt paa Auctors Bekostning, hos Andreas Hartvig Godiche. Kiøbenhavn, 1755. 8°; [11], 12-146 s.

Oversætter: Hans Alexandersen Borch.

Originalens titel: Spare minutes or resolved meditations (1632). Nederlandsk titel: Ontknoopte bedenckingen ende voorbedachte ontknopingen (Leeuwarden ca. 1670).

Litt.: BD 1, 436. EM 1, 495. BN 3, 144.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-205 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43640 8°).

Isaac Watts (1674-1748)

¶ **88** Isaac Watts hans Død og Himmel, eller den overvundne sidste Tiende, og de fuldkommede Retfærdiges Aander oversatt af det Engelske i det Høytyske af M.G.K.P.Z. og ledsaget med en Fortale af Johan Jacob Rambach. Med nu af det Tydske igien oversatt i det Danske.

a: Kiøbenhavn, 1742. 8°; 294 s.

Originalens titel: Death and heaven (1722).

Litt.: BD 1, 453.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43670 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 718 8°).

¶ **89** Første Catechismus og Bønner.

a: Kbh., 1762.

Originalens titel: Catechisms: or, instructions in the principles of the Christian religion, and the history of Scripture, composed for children and youth (London 1730).

Litt.: BD Sup. 436.

Bem.: Intet findested er kendt.

b: Kbh., 1792.

Bem.: BD Sup. 436. Intet findested er kendt.

¶ **90** Taler over Troens Lærdomme og Levnets-Pligterne afhandlende den Christelige Sæde-Lærdom over Philip. 4. v. 8. oversatte i det Danske Sprog ved ... Andreas Ryge.

a: Kiøbenhavn, 1755. [24], 377 s.

Oversætter: Andreas Nicolai Ryge.

Originalens titel: Sermons on various subjects (1721).

Litt.: BD 1, 542. EM 7, 119.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 20170 8°); **KBK**, Slotsholmen (6:2,-227 8°).

Thomas Watson (ov.1686)

¶ **91** En Christens Friheds Brev, hvor udi beskrives de Privilegier og Lyksaligheder, som en troende Christen og et sandt Guds Barn haver Rættighed til, saa vel i dette, som i det andet Liv. Til med hvorledis en Christen skal tilegne sig, og bruge saadanne herlige Privilegier. Fremsat af Thoma Watson theol. d. Udsat af Engelske Sprog paa Danske Maal af dend, som Paakalder Troligen.

a: Prentet i Kiøbenhafn af Christian Wering Univ. Bogt. paa sin egen Bekostning, og findis hos hannem tilkiøbs. Aar 1689. 12° : a¹² A-Y¹²; [24], 498, [30] s.

Oversætter: Peder Tøxen.

Originalens titel: The christians charter shewing the priviledges of a believer both in this life and that which is to come (1652).

Litt.: BD 1, 436; Sup. 90. EM 8, 355.

I: ***KBB** (A.2-240); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43662 8°); **KBK**, Slotsholmen (5.-206 8°); **UBIT** (Gunnerus, LibR, Oct. 5593).

b: Kbh., 1690. 8°; [24], 498, [30] s.

Bem.: Muligvis en titeludgave fra editionen: Kiøbenhafn 1689.

I: **KBK**, Slotsholmen (Bibliotheca Danica - Retropost).

¶ **92** Dend bestormede Himmel eller een hellig Vold, som een Christen bør at lade see i hans Nidkierhed for den ævige Ære at erholde. Paa Engelsk beskrefven af Thoma Watson Evangelii Tiener. Til Guds Ære oc de søfnactige Christnis Opmuntring paa vort Danske Maal udsat af P. Møller.

a: Kiøbenhafn Aar 1683. Paa Interpretis egen Bekostning tryckt. Tilkiøbs hos Kongl Maytt. Boghandler Daniel Paulli boendis ved vor Frue Skole. 8° : A-P⁸; 231, [9] s.

Oversætter: Peder Møller.

Originalens titel: Christian soldier or, heaven taken by storm (1669).

Litt.: BD 1, 436. EM 6, 48. BN 3, 3011.

I: ***KBB** (A.9-239); **KBK**, Slotsholmen (5.-206 8°); **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43660 8°).

Henry Whitfeld (1597-ca.1660)

¶ **93** Muntre dig op, det er: kort oc enfoldig Handling eller Undervjsnzning, hvorledis en hver skal opmuntre sig til oc udi Gudfryctigheds Øffvelse. Saadan vor egen Opmuntrings Art oc Egenskab betractis. Adskillige stycker forestillis, hvor udi vi saadan Opmuntring allermeest behøffve. Derhos ocsaa allehaande nyttige Spørszmaal om denne Materie enfoldeligen oc tydeliden udføris oc forklaris. Skreffven først paa Engelsk; siden udsat paa Tydsk; oc nu paa Danske, af Peder Nielsøn Mehrn Acad. Hafn. Vicebibliothecario.

a: Prentet i Kiøbenhaffn hos Jørgen Lamprecht, paa Jochum Moltkens Boghandlers Bekostning, 1662. 12° :)(⁴A-K¹² L⁸χ¹; [8], 256, [2] s.

Forfatter: Henry Whitfeld.

Oversætter: Peder Nielsen Mehrn.

Originalens titel: Some helpees to stir up to christian duties (1634). Den danske oversættelse er baseret på den tyske oversættelse af Th. Haak, der udkom i 1638 i Amsterdam under titlen: Ermuntre dich.

Litt.: BD 1, 439. EM 5, 354.

I: ***KBB** (A.9-265); **KBK**, Slotsholmen (5,-219 8°); **KBK**, Slotsholmen (Hielmst. 775 8°); **UBIT** (Gunnerus, GO Ah8 Mun).

Thomas Wilcox (1622-1687)

¶ 94 Kostelige Honning-Draaber af Klippen Christo: Eller en kort Formaning til alle Hel- lige og Syndere. Af det Engelske oversat i Tydsk og derfra i Dansk af M.C. Posscholan.

a: Kiøbenhavn, 1757. 8°; 48 s.

Oversætter: Magnus Christopher Poscholan.

Originalens titel: A choice drop of honey from the Rock Christ (1690).

Litt.: BD 1, 437; Sup. 90. EM 6, 347. DP Ha 220.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43740 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-211 8°).

b: Kiøbenhavn, 1761. 2. Oplag, med en ny Forberedelse til Læseren forøget. 8°; 48 s.

I: **KBK**, UB-samlinger (Th. bis 43740 8°); **KBK**, Slotsholmen (5,-211 8°).

c: Kiøbenhavn, 1769. 3. Opl. 8°; 48 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-211 8°).

d: Trykt hos Hinrich Luckander. Haderslev, 1788. 8°; 48 s.

I: **KBK**, Slotsholmen (5,-211 8°).

Josiah Woodward (1657-1712)

¶ 95 Trohiertig Underretning for christelig Krigsfolk hvorledis de skulle forholde sig dend sande Gudeligheds og retskaffen Tapferheds Maade aff det Engelske paa Tydske, aff det Tydske i det Danske ofversat af Jacob Aagaard.

a: Tryckt i Kiøbenhafn Aar 1705. 8° : A-E¹² (A1+)⁰(⁴); [64] f.

Forfatter: Josiah Woodward.

Oversætter: Jacob Aagaard.

Originalens titel: The soldier's monitor (1701).

Litt.: BD 1, 445. EM 1, 4.

I: ***KBB** (A.9-274); **KBK**, Slotsholmen (5,-251 8°).

Summary

Pietism is a broad movement which started in the late 16th century across different Protestant confessions, focusing on personal piety in reaction to the widely observed separation between doctrine and life. In several European countries this dissatisfaction resulted in parallel movements placing much emphasis on inner and outward piety. Puritanism was the first appearance of Pietism. Puritans, who could be found both within the Church of England and among the dissenters, had a Calvinist theology. From the beginning the emphasis on 'godly living' was one of its defining characteristics. Puritan-pietistic influences can be found in mainland Europe in the 17th and 18th Centuries. In Denmark nearly one hundred Puritan writings were translated and published until 1800. This article investigates the extent and nature of this phenomenon. Special attention is paid to the Lutheran context of Pietism in Denmark, where Pietism along the lines of Philipp Jakob Spener and August Her-

mann Francke did not yet exist in the seventeenth century. The first Lutheran pietistic meetings took place in 1704 and only in 1730 did this Pietism find a place in the Lutheran church.

In seventeenth-century Denmark both church and state gave regulations to improve personal life and overcome the frequently observed discrepancy between the confession and every day life. Here great emphasis was placed on the Lutheran Catechism and on the orthodox Lutheran faith. On the other hand there also was a more 'personal Pietism', with more emphasis on the private life than on dogmatic purity. In the first part of the 17th century this approach was concentrated round the nobleman Holger Rosenkrantz and his estate Rosenholm. Through his educational activities Rosenkrantz had a great influence on a group of young men from the Danish higher classes and aristocracy. In the second part of the 17th century there was a growing interest in translations of English Puritan devotional books. The first was a translation (1646) of the *Practice of Piety* by the Anglican bishop Lewis Bayly. This book was translated by Mette Gøye, who grew up at her uncle's estate Rosenholm. In the same period there was a striking influence of English theology, for example in the method of preaching. See Hans Enevoldsen Brochmand and others in the Nikolai Kirke of Copenhagen. Active use of *The Mystery of self-deceiving* of Daniel Dyke in the Danish sermons in this whole period is reported in 1705 by the translator Ludvig Winsløw. This article also deals with aspects of the Danish translations, such as the translators, publishers, private libraries and reading culture. Sixty translators are identified. Attention is given to their profession, their knowledge of the English language, their other translation activities, their intentions, and about the translations of noble women.

In an interpretation of the findings it is suggested that the far-reaching influence of Philipp Melancthon in the 16th century was still present and contributed to the extra attention to the reading of the Bible and a simple faith in combination with strong emphasis on personal piety. This was in direct response to the deficiencies in the Danish piety, as identified by Holger Rosenkrantz and his disciples Jens Jersin and Caspar Bartholin. Another important aspect was the Danish orientation towards English theology and especially practical theology. This is the context of the translations of puritan books in Danish. These translations are part of a larger international network in which many pietistic ideas and publications of different confessional backgrounds were exchanged.

The main conclusion is that already in the 17th century there was a form of Lutheran Pietism in Danmark and this is considerable earlier

than the introduction of the Lutheran pietism of Spener and Francke. The Appendix gives a detailed bibliography of the 95 Danish translations and 101 reprints of the publications discussed in this article.

Translation into English by Jelle Huisman